

Міністерство освіти та науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Кравченко Каріна Олександрівна

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО
ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ (20-ТІ – 30-ТІ РОКИ
XX СТОЛІТТЯ)**

Напрямок підготовки: 014 Середня освіта (Історія)
Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ В.В. Турков

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

«__» _____ 20__ року

Виконавець

_____ К.О. Кравченко

«__» _____ 20__ року

ЗМІСТ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ...	8
1.1 Історіографія питання.....	8
2.2 Джерельна база дослідження.....	16
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У 20-ИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	19
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ЗЕМЛЕВЛАШТУВАННЯ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА В ІНШИХ РЕГІОНАХ СРСР	31
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	68

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Агітпроп – Відділ пропаганди та агітації при ЦК ВКП(б)
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ДПУ УСРР – Державне політичне управління
ЄВАО – Єврейська автономна область
Євсекція – Єврейська секція
КНС – Комітет незалежних селян
КомЗет – Комітет із земельного устрою трудящих євреїв
КП(б)У – Комуністична партія України
Лікнеп – Ліквідація неписьменності
Наркомзем – Народний комісаріат землеробства
Наркомшлях – Народний комісаріат шляхів сполучення
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
Обком КП(б)У – Обласний комітет Комуністичної партії України
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
Політбюро – Політичне бюро
РНК – Рада народних комісарів
ТЗЕТ – Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих
Укрколгоспцентр – Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів
УкрТЗЕТ – Українське товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії України
ЦК РКП(б) – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦКНМ – Центральний комітет національних меншин при ВУЦВК
Центрвидав – Центральне видавництво народів Союзу РСР

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії
більшовиків

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку незалежної України особливо важливим є вивчення явищ і процесів, що стосуються сфери міжнаціональних відносин. Процес державотворення спирається на досвід минулого, який мав як позитивні так і негативні риси. Дослідження закономірностей міжвоєнної доби, в тому числі і в галузі міжнаціональних відносин, проведення паралелей між минулим і сьогоденням дозволяє краще зрозуміти події сучасного життя. Показовим прикладом слугують відносини між радянською державою та єврейською національною меншиною України у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Вивчення та критичний аналіз процесів, пов'язаних з вирішенням державними та партійними органами економічних та духовних потреб українського єврейства дозволяє застосувати цей досвід вже на початку ХХІ ст.

Виходячи з вище наведеного, **мета роботи** полягає у комплексному дослідженні політики радянської держави по відношенню до єврейської національної меншини у міжвоєнну добу.

Відповідно до поставленої мети були сформульовані наступні **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати стан наукової розробки теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розглянути політику радянської держави по відношенню до єврейської національної меншини України у 20-ті рр. ХХ ст.;
- висвітлити особливості переселення та землевлаштування представників єврейської національної меншини на Південь України, Крим та Далекий Схід;
- охарактеризувати особливості політики більшовицької влади по відношенню до українського єврейства у 30-ті рр. ХХ ст.

Хронологічні рамки роботи обумовлені метою та завданнями дослідження. Нижня межа роботи позначена 1920 р., коли на території України

була встановлена радянська влада, яка розпочала свою політику по відношенню до єврейського населення республіки. Верхня межа позначена 1939 р., коли сталінський тоталітарний режим репресивними методами органічно ліквідував всі соціально-економічні та культурно-освітні здобутки українського єврейства у міжвоєнну добу.

Предметом дослідження є політика радянської держави по відношенню до єврейської етнічної меншості України в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є єврейська національна меншина України у міжвоєнну добу.

Методологічну основу роботи становлять принципи науковості, історизму, комплексності, системності та об'єктивності, які дозволяють всебічно проаналізувати політику радянської держави по відношенню до єврейського населення України в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що на підставі опрацювання вже введених в обіг архівних джерел та аналізу історичної літератури вперше комплексно розглядається політика державних та партійних органів радянської держави по відношенню до єврейської національної меншини України у міжвоєнну добу.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її основні положення та висновки можуть бути використані при підготовці матеріалів для уроків історії у 10 класах загальноосвітніх шкіл, гурткової та факультативної роботи з історії.

Апробація результатів дослідження

Кравченко К.О., Турков В.В. Повсякденне життя та побут єврейського населення України у 20-х рр. ХХ ст. // Історико-філософські дослідження молодих вчених: матеріали ІХ всеукр. наук.-практ. конф. Ч. 1. (м. Суми, 22-23 квіт. 2021 р.). Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С. 91–93.

Кравченко К.О., Турков В.В. Становлення політики радянської держави по відношенню до єврейської національної меншини України у 20-х рр. ХХ ст. // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін. 2021. № 1 (9). С. 79–81.

Результати дослідження знайшли своє відображення у статті «Переселення і влаштування єврейського населення в Крим та на південь України в 20-их на поч. 30-их рр. ХХ ст.» опублікованих у збірнику V Міжнародної наукової конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації».

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження і складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (82 позиції). Загальний обсяг магістерської роботи становить 74 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія питання

В радянській історіографії тема політики радянської держави по відношенню до окремих етнічних груп національних меншин, у тому числі євреїв, фактично не розглядалася, із-за ідеологічних міркувань комуністичної ідеології. Лише в окремих роботах згадувалося про багатонаціональний склад СРСР, окремих союзних республік, серед яких чільне місце посідала Українська РСР. Зокрема, у роботі Б.М. Бабія «Українська радянська держава в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр.» [4] лише згадується про створення окремих національних районів для комплексного вирішення соціально-економічних та культурно-освітніх потреб багатонаціонального населення республіки.

Слід зазначити, що в роки «перебудови» інтерес до вивчення історії окремих етнічних груп посилювався. Серед робіт цього періоду слід відзначити цікаву статтю київського дослідника Б.В. Чирко «Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.)» [72]. На її сторінках автор акцентує увагу на створенні культурно-освітніх закладів для потреб єврейського населення республіки : товариство допомоги розвитку єврейської культури, «Будинок народів Сходу» у Києві, єврейський сектор Комуністичного університету ім. Артема, дві єврейські радпартшколи [72, с. 71].

Слід зазначити, що роботи вище перерахованих авторів мали чисто описовий характер, вони ідеалізували роль ВКП(б) та КП(б)У у вирішенні національного питання і не мали жодних висновків критичного характеру.

Після розпаду СРСР і знищення домінуючої комуністичної ідеології в Україні Російській Федерації з'являються більш змістовні роботи з окресленої вище наукової проблематики. Зокрема, дослідник О.В. Антонюк у своїй статті «Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан» [1] аналізує рішення влади «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та

сілярди від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сілярд від 7 квітня 1938 р. Автор пояснює ці рішення з «відновленням імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин» [1, с. 17].

Український дослідник І. Артюх у статті «Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах XX века» аналізує причини, які привели до масового переселення єврейського населення містечок на південноукраїнські землі [3].

Відомий український історик С. Білокін у статті «Двадцять років єврейської державності 1918–1938» акцентує увагу на участь єврейства в роботі репресивно-каральних органах та масових репресіях кінця 30-их років XX століття [5].

Особливості функціонування культурно-освітніх закладів у місцях компактного проживання представників єврейської національної меншини України висвітлює у своїй монографії П.М. Бондарчук [6].

Російська дослідниця Є.Ю. Борисенко у статті «Укрепление сталинской диктатуры и поворот в национальной политике на Украине» висвітлює роль «вождя народів» у розстановці національних кадрів на посадах найважливіших наркоматів республіки у міжвоєнну добу [7].

Одеський історик О.В. Гонтар у статті «Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки» проаналізував особливості радянського будівництва в єврейських національних районах. За підрахунками автора у зазначений період там функціонувало 86 єврейських селищних рад та 5 єврейських судових камер [12, с. 129].

Особливості участі українського єврейства у політичному житті України досліджував у своїх працях В.І. Гусєв [13], [14]. За підрахунками автора серед представників радянського апарату голів губернських виконкомів 22,4% посадовців були євреями, а серед завідуючих відділами окружних виконкомів євреїв нараховувалося 12,8% [13, с. 99].

С.О. Гусєва та М.М. Цобенко у своїй праці «З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920–1930 рр.)» [15] розкрили діяльність партійних організацій Одеської області по здійсненню ленінської національної політики на прикладах роботи з національними меншостями півдня України, зокрема євреями.

Перші праці з історії переселення та землевлаштування єврейського населення України з'явилися в 20-ті – на початку 30-их рр. ХХ ст. Загалом не професійним історикам, а практичним працівникам, партійним та радянським функціонерам, які за сумісництвом працювали або очолювали структури ТЗЕТу або КОМВЕТу. Це, насамперед, низка статей або брошур, присвячених практичній роботі партійних, радянських господарських органів та добровільних організацій з питань облаштування євреїв. Вони висвітлюють роль партійних та державних органів в розгортанні переселенського руху.

Серед робіт того часу слід виділити працю Ю. Гольде «Земельное устройство трудящихся евреев». На її сторінках Ю. Гольде детально висвітлює роботу радянських органів щодо проведення переселення євреїв України на вільні землі, описує історію створення та діяльності єврейського павільйону на всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві [11, с. 49].

Становище єврейської національної меншини України у міжвоєнну добу стало предметом дослідження відомого історика О.П. Данильченка [16–18]. Він акцентував увагу на вивченні діяльності єврейських сільськогосподарських колоній півдня України. За підрахунками О.П. Данильченка з середини 20-их рр. ХХ ст. на півдні республіки функціонувало 37 єврейських сільськогосподарських колоній [16, с. 51].

Відома київська дослідниця Г.Г. Єфіменко у своїх чисельних працях досліджувала національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату та зміни в національній політиці ЦК ВКП(б)У у 30-их рр. ХХ ст. [24–28].

Діяльність громадянських організацій національних меншостей, у тому числі єврейських, аналізує у своїх працях М.А. Журба [29], [31]. Він звертає

увагу на участі євреїв-землеробців у Комітетах незалежних селян (КНС), які після скасування Непу стали вагомим зряддям більшовицької влади у проведенні колективізації [29, с. 115].

Я. Кантор у роботі «Єврейське землеробство в Україні» наводить факти, про проблеми переселення та землевлаштування єврейського населення. Мова йде про недоїзд євреїв на нове місце проживання, про комерційне використання ними переселенських кредитів, про здачу земельних ділянок в оренду місцевому селянству. Але автор у статті переконує у важливості і життєздатності політики переселення [32, с. 28].

О. Козерод у своїй монографії «Переломные годы: еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1918–1929 гг.)» [33] досліджує взаємовідносини єврейських громад Києва, Харкова, Єкатеринослава, Одеси з органами більшовицької влади: міськомів КП(б)У, місьвиконкомів та райвиконкомів.

Становище національних груп населення півдня України, у тому числі євреїв висвітлює у своїй монографії миколаївський дослідник Ю.В. Котляр [35]. За підрахунками автора у південному регіоні у місцях компактного проживання представників єврейської національної меншини функціонувало 11 сільських рад [35, с. 217].

Особливості створення та функціонування підвідділа національних меншин при ЦК КП(б)У висвітлює у своїй статті О. Кудаткін [36]. Автор роботи переконливо доводить, що у складі підвідділу були створені єврейські секції, які активно функціонували у Катеринославі, Одесі, Харкові, Чернігові [31, с. 54].

Відомий український історик С.В. Кульчицький у своїх роботах [37], [38] досліджує становище єврейської спільності республіки під час голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр. За підрахунками автора жертвами останнього голодомору стало 20,1 тис. євреїв, що проживали у містах та 6,9 тис. євреїв, що проживали у сільській місцевості [37, с. 413].

Становище єврейської національної меншини Поділля у міжвоєнну добу висвітлює у своїй монографії Л.Л. Місінкевич [40]. За підрахунками автора, 2,5 тис. євреїв регіону стали жертвами політичних репресій 1937–1938 рр. [40, с. 229]. Вагомий внесок у вивчення питання, пов'язаного із єврейським переселенням міжвоєнної доби, він зробив у своїй монографії, де розглянув питання працевлаштування євреїв через залучення їх до сільськогосподарського виробництва шляхом переселення Херсонського і Криворізького округів. Автор наголошує на тому, що робота КОМЗЕТу і добровільного товариства ТЗЕТу була достатньо ефективна. Переселенський рух зняв соціальну напругу серед єврейського населення Поділля, проте, подальша політика суцільної колективізації призвела до знищення виробництва сільськогосподарської продукції, внаслідок чого єврейське землеробство занепадає. Знижується і поступово переселенський рух [41, с. 171].

Практичні дії єврейської кредитної кооперації землеробських колоній півдня України в роки проведення більшовицькою владою нової економічної політики досліджує у своїй статті А. Мучник [42]. На думку автора саме ефективна робота установ кредитної кооперації сприяла підвищенню матеріального добробуту єврейських колоністів [42, с. 113].

О. Найман у своїй статті «Розгром єврейських організацій в Радянській Україні» [43] досліджує процес ліквідації більшовицькою владою єврейської комуністичної партії «Поалей-Ціон», та єврейської комуністичної спілки молоді «Євкомол», Сіоністської трудової та соціалістичної партії «Ціаре-Ціон».

Національні аспекти репресивної політики більшовицької влади досліджує у своїх чисельних працях донецький історик В.М. Нікольський [49–55]. В його статтях визначена динаміка та чисельність репресованих, досліджені репресії по національним лініям, за звинуваченнями у шпигунстві, контрреволюційній діяльності, за соціальним складом. За підрахунками автора найбільша кількість репресовано євреїв було у 1936 р., коли їх кількість сягнула 6786 осіб [51, с. 32].

Відомий запоріжський дослідник В.С. Орлянський вивчає соціально-політичні аспекти життя єврейської національної меншини України міжвоєнної доби [56]. В його роботі відзначене важке становище єврейських містечок під час проведення більшовиками політики «воєнного комунізму». В.С. Орлянський пов'язує це з тими обставинами, що у той час була заборонена торгівля та підприємницька діяльність [56, с. 59]. У своїй монографії автор окремі розділи роботи присвятив вивченню діяльності державних та добровільних організацій з питань переселення та облаштування єврейства Правобережної України. У праці він наголошує на тому, що ні КОМЗЕТ, ні ТЗЕТ по ряду об'єктивних і суб'єктивних обставин не змогли реалізувати себе. Автор вважає, що негативні тенденції роботі вищезгаданих організацій почали наростати вже наприкінці 20-их рр. ХХ ст., коли товариство почало виконувати функцію вербування робочої сили з числа безробітних євреїв для реалізації державних програм побудови індустріальних гігантів: заводів, фабрик, електростанцій. Крім того, слабкість роботи товариства автор вбачає у відсутності працездатних структур на місцях, що відразу позбавляло ТЗЕТ можливості оперативно впливати на хід переселення [56, с. 118].

Насильницькі дії більшовицької влади в єврейських національних районах під час колективізації сільського господарства знайшли своє відображення в роботі Л.П. Польового та Б.В. Чирко [58]. Автори статті відзначили, що для вилучення зерна в одноосібних господарствах радянські активісти і відповідальні працівники використовували весь арсенал насильства: шантаж, погрози, побиття, арешт, виселення за межі районів [58, с. 63].

При написанні роботи слід також звернути увагу на працю Я.Н. Рабиновича [59]. У своїй монографії «На зламі віків. До 1000 – річчя проживання євреїв в Україні» автор акцентував увагу на діяльність добровільних організацій «Агро – Джойнту та ТЗЕТу». Він зазначав, що вищезгадані організації надавали новоутвореним господарствам фінансову, агротехнічну та іншу матеріальну допомогу [59, с. 82].

Київський історик В.О. Романцов досліджує демографічні втрати населення України під час голодомору 1932–1933 рр. За його підрахунками демографічні втрати єврейського населення України становили 29118 чол. [61, с. 95].

Правове становище єврейської національної меншини України висвітлює у своїх роботах львівський вчений Л.Р. Рябошапко [62], [63]. Він також акцентує увагу на антирелігійну політику більшовицької влади в єврейських селищах та містечках, яка привела до істотного скорочення синагог та молитовних будинків.

Український історик І.Г. Самарцев у своїй статті [64] детально вивчив становище єврейського населення України напередодні революційних подій 1917–1920 рр. у висновках до своєї праці він акцентував увагу на тому, що вкрай важке становище євреїв у Російській імперії напередодні революції у майбутньому було використано більшовицькою владою для їх масового переселення на Південь України та Далекий Схід.

Залучення єврейського населення України до діяльності у громадських об'єднаннях досліджує у своїй статті С.М. Свистович [65]. Автор визначає, що у міжвоєнну добу єврейська молодь прийняла активну участь у діяльності товариства «Геть неписьменність!», «Товариства культурного єднання з селом», товариств «Спілка безвірників», «Друзі дітей», «Авіахім» [65, с. 89].

Сумський дослідник В.В. Турков у статті «Діяльність органів державної влади УРСР щодо переселення та влаштування єврейського населення України в 20-их рр. ХХ ст.» [66] висвітлив всі аспекти переселення євреїв в Крим та Далекий Схід.

Занепад єврейського землеробства в Україні у період колективізації та голодомору 1932–1933 рр. дослідив у своїй статті [67] англійський історик Я.С. Хонігсман. Він також висловив свою думку на процес переселення та влаштування євреїв. Автор зазначав, що на початку 30-их рр. ХХ ст. більшість органів ТЗЕТу як добровільної організації при КОМЗЕТі, на місцях були ліквідовані, а їх співробітники зазнали репресій, що з утворенням

Біробіджанського району у серпні 1930 р. вся увага була зосереджена на вербуванні євреїв для переїзду з районів, які охопив голод на Далекий Схід [67, с. 71].

Провідна російська дослідниця В.Г. Чеботарьова у статті «Социальные противоречия национальной политики в Крымской АРСР в 1920-е годы» [68] висвітлює протистояння Кримсько-татарського керівництва автономії з московським центром з приводу заселення півострова єврейськими колоністами.

Соціальний склад єврейського населення міст південної України висвітлює у своїй статті одеський дослідник А.В. Черкаський. За його спостереженнями «у складі міського єврейського населення переважали кустарі, торговці, робітники та службовці, особи без певних занять» [69, с. 90].

Київський дослідник Б.В. Чирко у своїх чисельних працях висвітлює окремі аспекти соціально-економічного та культурно-освітнього життя єврейської національної меншини України [70–73]. На сторінках робіт він акцентує увагу на тому, що для пропаганди своєї політики у місцях пропаганди своєї політики більшовицька влада використовувала сторінки газет «Дер штерн», «Ідишер пояр», «Ді юнге гарде», журнали «Ді роте Вельт», «Ді роте Надл» [73, с. 75].

Відомий миколаївський історик М.М. Шитюк у своїх роботах акцентував увагу на вивченні репресивної політики більшовицької влади по відношенню до єврейської національної меншини України наприкінці 30-их рр. ХХ ст. [75–77]. За підрахунками автора у зазначений період у регіоні жертвами репресій стали 2859 представників українського єврейства [77, с. 214].

Становище єврейської спільноти міжвоєнної доби висвітлювала у своїх працях київська дослідниця Л.Д. Якубова [78–82]. Особливої уваги заслуговує той факт, що авторка детально вивчила побутове становище євреїв у сільськогосподарських колоніях півдня України.

2.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження формувалася за допомогою вже введених в обіг архівних джерел, які були опубліковані на сторінках різноманітних спеціалізованих видань. Зокрема, у двотомному виданні «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.» [8], [9] містяться документи, які дають змогу висвітлити організаційні заходи більшовицької влади з метою організації масових політичних репресій проти населення республіки, у тому числі євреїв. При написанні роботи було використано наказ наркома внутрішніх справ М.І. Єжова від 30 липня 1937 р. № 00447 «Про операцію з переслідування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» [8, с. 72]. Не залишилися поза увагою автора роботи відомості начальника 1-го спецвідділу УДБ НКВС УРСР А.Г. Назаренка про національний склад заарештованих органами НКВС УРСР за період з 1 січня по 1 серпня 1933 р. Згідно цього документу у згаданий період було заарештовано 3938 осіб єврейської національності [9, с. 115].

Важливим компонентом джерельної бази дослідження є документи із видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [10]. Мова йде про інформацію оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. про голод в окремих місцях республіки, у тому числі Сталіндорфському районі [10, с. 478].

При опрацюванні обраної теми не можна було обійтись без документів із видання «Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів» [34]. Документи із вище названого збірника дають змогу прослідкувати процес проведення суцільної колективізації в єврейських національних районах та визначити відсоток колективізованих господарств станом на 20 березня 1931 р. [34, с. 247].

При написанні роботи також були використані «Матеріали февральско-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 г.» [39], які дають змогу прослідкувати ідеологічні підстави для початку масових політичних репресій як на

території СРСР, так і на території окремих союзних республік у тому числі й Українській РСР.

При опрацюванні обраної теми були також використані документи із видання «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» [45]. Мова йде про постанову ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1924 р. «Про заходи щодо поліпшення становища єврейських трудящихся мас», рішення Оргбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня 1934 р. «Про кадри шкіл нацменшин», постанова ЦК КП(б)У від 2 лютого 1934 р. про видавництво «Украцменвидав». Залучення матеріалу вище згаданих постанов дало можливість більш детально дослідити політику більшовицької влади по відношенню до єврейської національної меншини України у міжвоєнну добу.

При написанні роботи була також використана постанова ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. про реорганізацію національних шкіл в Україні, яка була вміщена на сторінках видання «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [48].

Важливим компонентом джерельної бази дослідження є доповідь голови ДПУ УРСР В. Балицького від 4 травня 1928 р. про посилення боротьби з антирадянською та кулацькою діяльністю, яка була вміщена на сторінках видання «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД» [60].

Не залишилися поза увагою автора роботи і довідникова література. Мова йде про видання «Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник» [22]. На сторінках вищезгаданого видання міститься фактичний матеріал діячів єврейської культури, кількість єврейських культурно-освітніх закладів на території республіки у міжвоєнну добу.

При опрацюванні довідникової літератури можна почерпнути інформацію з історії переселення та влаштування євреїв. Мова йде про видання «Національні відносини України. Запитання і відповіді» [46] та «Евреи Украины: краткий очерк истории» [20].

Таким чином, наявність достатньої кількості історичної літератури і змістовної джерельної бази дозволяє безпосередньо приступити до опрацювання обраної теми.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У 20-ИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

В 1920 р. на Україні проживало 1 млн. 200 тис. євреїв. 2/3 самодіяльного населення євреїв до революції займалися дрібною торгівлею й кустарно-ремісничим виробництвом, а 4% – підприємців, службовців, робітників мали справу з великою промисловістю [70, с. 52]. В ХІХ ст. царським урядом було видано цілу низку нормативних документів, внаслідок чого була створена так звана «смуга єврейської осілості». На цій території відповідно до російського законодавства вони не мали права на володіння володіти землею, а також займатися сільськогосподарським виробництвом. Такі дії верховного правління спричинили те, що більша частина єврейства була змушена зосередитись на українських землях Правобережжя у містах і містечках, де займалися здебільшою ремеслами та дрібними торгами. У першій половині ХХ ст. на Правобережжі виникло своєрідне господарське та соціально-економічне явище під назвою єврейське містечко. У Бердичеві, Коростишеві, Проскурові, Волинську та в інших містах, більшість жителів були єврейського походження. Тільки невеликий відсоток євреїв був зосереджений на сільськогосподарському типі виробництва. На початку ХХ ст. в тій частині Російської імперії, де проживали євреї – сільським господарством займалося 3,21% від загального єврейського населення. Зосереджувалося воно в Новоросії, бо саме там існували 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29612 хліборобів [67, с. 67].

Перша світова війна болісно вдарила по українському єврейству, фактично ліквідувавши єврейське містечко. Через війну значна кількість єврейства перетягувалась до великих міст через недостатню кількість робочої сили внаслідок демобілізаційних процесів. Громадянська війна заподіяла великого лиха українському єврейству, по відношенню до якого використовувалися такі форми насильства, як масові погроми. Єврейство

обкрадали і вбивали всі ворогуючі сторони – більшовики, білогвардійці, українські військові з'єднання. Місцеві отамани, які очолювали повстанські загони, обкрадали єврейство через їх віру. Для тих років були характерні різні побори, пограбування і визиски, які стали нормою життя для більшості єврейських містечок і міст [56, с. 50]. Через мародерство і масові потерпали не лише мешканці цих містечок, а також і селяни, які мешкали у єврейських колоніях на Півдні України. В результаті чого, махновськими частинами було знищено дві колонії Гуляйпільського повіту Трудолюбівка і Негаївка, жителі інших скоротилося більш як на 8 тис. осіб. Розміри їх земельний володінь різко зменшилось, господарство занепало, житловий фонд було знищено на 80% [16, с. 17].

Після того, як до влади прийшли більшовики, це привело до занепаду містечок, в яких проживали євреї, оскільки робоча сила формувалася на дрібній приватній власності, право на яку узурпувала нова влада. Політика «воєнного комунізму», з його поширеною практикою експропріацій власності, самим безпосереднім чином торкнулась сфери господарської діяльності більшовиків містечкового єврейського населення [56, с. 55]. Понад 40% єврейства України, яких приймали за «непродуктивних елементів», щоденно перебивалися випадковими заробітками, голодували [67, с. 67].

Через складні умови єврейство шукало кращої долі в еміграції. Напротязі 1920–1921 рр. з України емігрувало за кордон приблизно 200 тис. євреїв. Ці цифри могли бути б ще більшими, як би не допомога ЦК РКП(б) радянським урядом не було вжито невідкладних дій аби штучно звернути еміграційний потік, насильно повертаючи в місце попереднього проживання, які не могли доказати, що мають офіційні підстави для еміграції, які визнавала радянська влада [44, с. 141].

Розуміючи всі складності вирішення проблем етнічних груп населення країни, у тому числі єврейського, владні структури пішли на створення спеціальних структур у всіх союзних республіках. З 1920 р. функціонувало бюро з агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У, а при ньому діяв єврейський

відділ, який мав відповідні секції у Харкові, Катеринославі, Одесі. Процес формування підвідділу при Агітпропі як органу, що координував та спрямовував діяльність окремих секцій національних меншин в Україні був досить тривалим. Пошук оптимальних форм координації діяльності секцій при ЦК КП(б)У йшов через функціонування Народи національних секцій. Станом на квітень 1921 р. до наради входили представники восьми секцій. Від єврейського відділу до наради входив М. Альтшуллер, якого потім замінила З. Литвакова [36, с. 53].

У травні 1921 р. Президією ВУЦВК було прийнято рішення про утворення відділу національних меншостей при НКВС УСРР. При ньому були створені підвідділи: єврейські, польський, німецький, які діяли в губерніях. А в деяких губерніях у підвідділах створювалися секції: єврейські, татарські, латиські, естонські та інші. До повноважень вищезазначених органів входило забезпечення мирного будівництва й співробітництва всіх етнічних груп, які мешкали на території УСРР, сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього життя, нагляд за втіленням національної політики радянської влади [78, с. 175].

У квітні 1924 р. з метою розвитку культури національностей, які мешкають в Україні, забезпечення їх прав і свобод було прийнято рішення про створення Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК. 22 жовтня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову, якої надали чинності «Положенню про Комісію в справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи». Було встановлено, що членів Комісії призначає ВУЦВК з представників єврейської, німецької, польської і молдавської національностей. Комісія мала право законодавчої ініціативи і могла брати участь у розробці і погодженні в усіх інстанціях законопроектів, які торкалися політики УСРР щодо національного питання. Представники комісії мали право брати участь з правом дорадчого голосу в роботі всіх центральних і місцевих установ УСРР при обговоренні ними питань, які пов'язані з інтересами національних меншостей і порушувати перед відповідними органами справу про перегляд

вже прийнятих центральними і місцевими установами постанов, що суперечили інтересам будь-якої національності. Місцевими органами її були бюро національних меншостей при президіях губернських і окружних виконкомів, або, де не було потреби в таких бюро, призначалися уповноважені у справах національних меншостей. 29 лютого 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли нове «Положення про Центральну комісію у справах національних меншостей», яке узагальнило практику роботи комісії за три роки. В цей же період була заснована Всеукраїнська комісія по землевлаштуванню трудящих євреїв при ВУЦВК [47, с. 313].

Значну роботу серед національних меншостей проводив Наркомзем, а також інші наркомати: юстиції, внутрішніх справ, праці, соціального забезпечення, здоров'я. В Наркоматі освіти республіки була створена Рада національних меншостей на правах відділу. Активно діяли громадські організації: товариство допомоги землестрою євреїв, товариство допомоги розвитку єврейської культури, «Будинок народів Сходу» [74, с. 70].

Одним з першочергових заходів на шляху культурного відродження національних меншостей України стала ліквідація неписьменності дорослого населення. Після опублікування постанови 21 травня 1921 р. Раднаркому УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», розпочалася цілеспрямована діяльність в цьому напрямі. Відповідно до декрету ліквідація неписьменності проголошувалася першочерговою справою державної ваги. За прикладом Російської Федерації, де відповідний декрет діяв з 26 грудня 1919 р., в Україні при Наркоматі освіти була створена Надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а також чисельні добровільні товариства, які потім згуртувалося в республіканське товариство «Геть неписьменність» на чолі з головою ВУЦВК Г.І. Петровським. В 1920 р. у південних губерніях України неписьменних віком 18 – 19 років на 1000 чол. населення налічувалася: серед українців – 556 чол., росіян – 337 чол., поляків – 260 чол., німців – 164 чол., євреїв – 153 чол. [17, с. 76]. Рівень письменності євреїв Одещини в 20-х роках був найвищим серед національних меншостей округу і становив

загалом 69,7%, а серед робітників і службовців навіть близько 97%. Водночас, мовою письменності для 89,7% з них була лише російська, рідною ж мовою могли читати тільки 55, 6 % робітників і службовців єврейської національності [17, с. 77].

В міру розгортання роботи по ліквідації неписьменності опрацьовувались її організаційні форми, уточнювалися програми та методи навчання, збільшувалась кількість підручників, велася підготовка учительських кадрів. Поступово склалася ціла система учбових закладів лікнепу. Вже в 1925–1926 учбовому році в Україні існувало пунктів ліквідації неписьменності з навчанням українською мовою 13350, російською – 3312, єврейською – 507, польською – 189, німецькою – 172, татарською – 60, болгарською – 43 [16, с. 80]. Слід відзначити, що підручники для німецьких, єврейських, польських, лікнепів доводилося купувати в Москві, оскільки вони друкувалися лише Центрвидавком.

Незважаючи на досягнуті успіхи, державна програма ліквідації неписьменності була виконана лише наприкінці 20-х рр. ХХ ст. [17, с. 88].

Адміністративні та судові органи також займалися справами національних меншин. У багатьох місцях, зокрема й у межах національних адміністративно-територіальних одиниць, були створені «національні камери», діловодство у яких здійснювалося мовами національних меншостей. На 1924 р. деякі судові органи республіки здійснили перехід у роботі на мову єврейства.

На початку грудня 1926 р. на нараді Президії ВУЦВК було розглянуте питання щодо діяльності органів суду, які здійснювали свою роботу мовою нацменшин. Після звітування Наркомату юстиції, ВУЦВКа було запропоновано поглибити та розвинути дану роботу. Слід зазначити, що особливо було зосереджено увагу на тому, аби підготувати й інструктувати відповідні кадри, а також розробити юридичну термінологію, зокрема випускати законодавчі акти на мові національних меншин.

Вже на 1 жовтня 1926 р. на Україні діяло 36 судових установ, що працювали, використовуючи, єврейську мову [2, с. 81].

На відміну від установ державних та адміністрації, які мали значні недоліки в своїй роботі, то органи суду у справах нацменшин змогли досягти деяких успішних результатів. До них можна віднести діяльність органів міліції, ЗАГСу та комунального господарства. Хоч в міліції і діяли працівники різноманітних національностей, то в окремих їхніх підрозділах, в таких містах як Бердичів й Житомир, була спроба поширити застосування разом з українською і російською, зокрема єврейської.

В сільській місцевості ситуація з національними мовами була налагоджена. Зокрема, органи міліції російських і грецьких сіл до кінця 20-х років вже майже перейшли на рідну мову населення, а в єврейських – на 88% [63, с. 215].

На Україні, де національні меншості мешкали компактно, було створено національні адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяла районна рада, селищна й сільська. Для офіційного проведення національного районування був прийнятий указ РНК УСРР «Про виділення національних районів і рад» у серпні 1924 р. Вона була затверджена у лютому 1925 р. 4-тою сесією ВУЦВКа 8-го скликання. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло надання пільгових умов. Слід сказати, що норма кількості мешканців, яка була потрібна для виділення звичайних районів (25–45 тис. осіб), була знижена до 10 тис. осіб – для національних районів: з 1000 до 500 осіб при утворенні національних рад [4, с. 154]. Під час проведення районування було враховано не лише національний склад районів, але й приналежність до інших територіальних одиниць, зокрема до господарських центрів, були враховані побажання населення. В Україні станом на 1927 р. було нараховано 3 єврейських національних районів: Калініндорфський і Новозлатопільський (Херсонська область) та Сталіндорфський (Криворізька область) [50, с. 125].

До 1930 р. республіка нараховувала 25 національних районів. Разом з радами, що входили до національних районів, виділялися національні ради і в

складі українських районів. На той час на Україні нараховувалося 1087 національних рад, з яких 156 були єврейськими.

Поліпшенню роботи з національними меншостями сприяла підготовка національних кадрів для радянських, державних і господарських органів. У травні 1926 р. на зібранні Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР було розглянуто питання «Про забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншостей спеціалістами і кваліфікованими працівниками, які знають мови нацменшостей». Для керівництва перепідготовки національних кадрів було прийняте рішення створити при Оргінстрі ВУЦВК постійно діючу комісію у складі представників від Агітпропу ЦК КП(б)У, наркоматів робітничо-селянської інспекції і освіти, а також Харківського окрвиконкому. Була прийнята програма підготовки і перепідготовки робітників низового апарату на спеціальних курсах для кожної національної меншості. Для євреїв були відкриті курси у Києві, Одесі, Бердичеві [71, с. 57].

У звіті про свою діяльність за період з січня по жовтень 1926 р. ЦКНМ вказувала на факти нападу клерикальних елементів на ради. Аналогічний висновок про роботу ЦКНМ у релігійній сфері було зроблено на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.). На ній наголошувалось на наявності відчутного впливу зазначених елементів на польське, німецьке та єврейське населення [62, с.112]. Для вирішення цього питання ще в серпні 1926 р. ВУЦВК ухвалив таємне розпорядження, яким зобов'язав голів губвиконкомів та окрвиконкомів покласти край закриттю і передачі молитовних будинків та церков з будь-якою метою без згоди більшості населення національних меншин і затвердження вище стоящих органів влади. Такі дії уряду були пов'язані з тим, що насильницьке, примусове закриття синагог сприяло посиленню протестів серед віруючих євреїв та дискредитувала місцеві та центральні органи радянської влади. Але можна навести приклади толерантного ставлення радянської влади до іудейської громади.

Так, 17 січня 1929 р. Народний комісаріат освіти своєю постановою оголосив синагогу в м. Погребище Бердичівської округи пам'яткою республіканського значення і найвидатнішим зразком єврейської культури. На підставі ст. 368 Адміністративного кодексу дозволялось передати синагогу релігійній громаді у користування при одночасному забезпеченні з її боку умов для належної охорони цієї будівлі. Однак це були поодинокі випадки [19, с. 59].

В цілому ще у країні набирал обертів адміністративно-партійний диктат. Так, X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) у резолюції «Про завдання культурного будівництва на Україні» передбачав вжиття подальших заходів проти релігійних забобонів, усунення з системи народної освіти наслідків релігійного впливу, боротьбу з релігійним обскуратизмом тощо [62, с. 113].

Щоправда, виконувати партійну постанову було складно. Наприклад, Одеська парторганізація у своєму річному звіті визнала посилення протягом 1927 р. впливу на селянські та частково робітничі маси національних меншин католицького, лютеранського та єврейського духівництва. Це явище поглиблювалося відсутністю систематичної сенти-релігійної агітації серед національних меншин на їх рідній мові.

Подібне до сказаного вище зазначалося і в звіті Київського комітету КП(б)У за 1927 р. Зокрема, йшлося про помітне зростання та активність єврейського клерикалізму. Особливістю цього процесу стало виявлення в м. Києві та багатьох єврейських містечках релігійних проповідників-магидів. Вони називали себе радянськими і на цій підставі проводили релігійну пропаганду, яка знаходила сприятливий ґрунт. Протистояти цьому не було як. Адже єврейських колоністів, робітників та працівників місцевих органів ЦКНМ на даній території було обмаль. Тому єврейській та польській секціям обласного партійного комітету було доручено розробити відповідні заходи для боротьби з цим явищем [62, с. 114].

Реалізація соціально-економічних змін у досліджуваний період поєднувалася із діями, які застосовувалися з метою підвищення культурно-освітнього рівня національних меншостей, зокрема і

єврейської. Ці питання для обговорення знаходилися в осередку уваги ВУЦВК і РНК УСРР, Наркомату освіти, ЦКНМ при ВУЦВК, а також громадських організацій – Товариства сприяння розвитку єврейської культури. У 1921 р. при Наркоматі освіти була створена Рада національних меншостей, яка координувала діяльності таких національних бюро як німецького, татарського, польського, а також єврейського [70, с. 60].

Станом на 1924–1925 навчального року на Україні існувало 342 єврейські школи з 56, 3 тис. учнів. Зокрема, п'ята частина дітей шкільного віку єврейської національності була охоплена навчанням [12, с. 129].

В багатьох піонерських загонах робота проводилася на рідній мові дітей. На 1925 р. у Києві вже існувало 15 українських і 39 єврейських піонерських загонів. У містечках Київського округу 800 дітей єврейської національності були об'єднані в 17 загонів. В 1925 р. на Україні працювало 53 єврейські робітничі клуби та 79 єврейських відділень при інших клубах [12, с. 130].

В 1930 р. у місцях компактного проживання представників єврейського етносу діяло 152 бібліотеки, 66 клубів, 27 сельбудів, 93 хат-читалень [81, с. 84].

У 1926 р. при ВУАН було створено кафедру єврейської культури. Певну роль проводив Одеський музей єврейської культури. Кафедру єврейської культури пізніше перетворили в Інститут єврейської культури.

Значна увага приділялася розвитку преси, виданню літератури на єврейській мові. Для цього діяло спеціалізовано видавництво «Культур-Ліга» [70, с. 60].

Провідну роль у культурних перетвореннях громади відігравав єврейський театр. У березні 1927 р. в Україні почав свої гастролі єврейський державний театр. Його творчий доробок і репертуар були вагомими, зокрема, такі п'єси як «Пурим-Шпіл», «Цей Купілемлах», «Койменкерер», «Ін Брен», «Загмун», «Розіта», «Шабсе Цві» викликали щире захоплення у населення [81, с. 90].

На початку 20-х рр. ХХ ст. повсякденне життя та побут українського єврейства залишалося достатньо важким. Частина євреїв проживала в невеличких містечках, а частина в сільськогосподарських колоніях Приазов'я, Кременчуччині, Одещині, які довели свою життєздатність і сформували особливий різновид єврейської субкультури, яка ґрунтувалася на сільськогосподарському типі виробництва. Особливий вплив на неї справляли німецькі колоністи, які ще у дореволюційну добу були призначені царською адміністрацією кураторами єврейських колоній [81, с. 54].

Побут українських євреїв залишався достатньо консервативним. Типове єврейське сільськогосподарське поселення проектувалося за лінійним планом, мало широку центральну вулицю, яка була оточена з обох боків житловими будівлями з палісадниками. В середині двору розташовувалися сільськогосподарські споруди, за ними стодоли, городи та інші угіддя. Проаналізувавши опис етнографа П. Піневича щодо оселі єврейського колоніста можна стверджувати, що зовні це була житлова будівля однотипна з німецькими будинками, зокрема, хати єврейських сільських жителів були значно кращими ніж помешкання міських ремісників-євреїв, які жили у тіснєві та скупченості. Житлове приміщення було досить просторе, проте низьке, мало піч в кутку. Серед меблів в описі дослідника можна зустріти дерев'яні лавки які розміщувалися навкруги стін та стіл. Типовою рисою євреїв було те, що вони любили оздоблювати стіни помешкання великими фотографічними портретами предків по двох лініях, прикрашаючи їх унизу штучними квітами [57, с. 96].

На початку 20-х рр. ХХ ст. українське єврейство, що мешкало в містечках потерпало від нестачі продовольства, безробіття, скрутних життєвих умов, недостатньої кількості їжі, медичного обслуговування та освітніх установ. Це було спричинено революційними подіями, громадянською війною та погромами єврейства. Матеріальне становище єврейських жителів у повоєнний час було досить тяжким, що відбивалося на всіх сферах їхнього життя, зокрема, на харчуванні. Зі слів дослідника стає зрозуміло, що євреї їдять досить мало й скудно, але часто, на сніданок зазвичай кава, яку вони готують домашнім

способом з ячменю, обід складається із 2-х страв, причому першим нерідко буває прикопчена або солонувата риба, залюбки колоністи вживають також чай [57, с. 96].

Слід зауважити, що ті єврейські колонії, які вціліли в Україні під час погромів періоду національно-визвольної революції 1917–1920 рр., в порівнянні з єврейським містечком, що існувало на межі виживання, були, здавалося, унаочненням перспектив подальшого розвитку єврейської громади. Спроба посилення економічних підвалин її відтворення в другій половині 20-х рр. ХХ ст. правила за пріоритетний напрямок національної політики більшовицького уряду. У зазначений період радянська влада почала змінювати побут українського єврейства. Частково містечкових євреїв переселяли на південь України та Далекий Схід, а тих, які проживали в сільській місцевості – потрапляли під вплив політики, пов'язаної з впровадженням воєнного комунізму, НЕПу, суцільною колективізацією, що в цілому негативно позначилося на їх добробуті [81, с. 60].

Українське єврейство об'єднувала загальна духовність, тому що все їхнє життя було пов'язане з іудейським релігійним віруванням. Обов'язковими суспільними будівлями кожної єврейської колонії й містечка були синагога, школа і баня, які утримувалися громадським коштом. Перш за все радянська влада почала впливати на свідомість єврейської молоді. Під впливом марксистсько-ленінської ідеології молоде покоління почали відмовлятися від традиційних єврейських свят, молитов, переставали ходити в синагоги і почали відзначати радянські свята. Євреї традиційно відзначали свої свята такі як: Песах, Ханука, Рош-га-Шана, Йом-Кіпур та ін. [44, с. 140]. Молодь привчалася до нової радянської обрядовості пов'язаної із відзначенням нових свят, серед яких можна назвати: День повалення самодержавства, День Паризької комуни, День Інтернаціоналу, День пролетарської революції та ін. Так радянська влада формувала людину «нового типу», далеку від релігійних забобонів, яка у майбутньому була вірним прихильником будівництва соціалізму. Тому

єврейська містечкова молодь поривалася до великих міст і надихалася там «новою мораллю».

Підсумовуючи вище наведене можна зробити наступні висновки.

Таким чином, у 20-х рр. XX ст. радянська влада почала змінювати повсякденне життя та побут українського єврейства. Так радянська влада хотіла відірвати українське єврейство від їхнього традиційного побуту і залучити до будівництва соціалізму. Проте більшовицькій владі не вдалося повністю вирішити проблеми єврейської спільноти. Але окремі позитивні моменти у цьому напрямку були здійснені. Українські виконавчі структури провели нові типи масового переселення євреїв з містечок, які потерпали від бідності та безробіття на вільні землі Херсонщини, Криворіжжя та Криму. За 1925–1928 рр. у ці райони було переселено 35 тис. чоловік, які залучалися до сільськогосподарської праці. Протягом другої половини 20-их рр. XX ст. за межі України, зокрема до Біро-Біджанського району Далекого Сходу було переселено ще 12 тис. представників єврейської національної меншини.

У відповідності з рішеннями влади щодо проведення адміністративно-територіального реформування на території республіки функціонувало 3 єврейських національних района: Калінінський, Новозлатопільський та Сталіндорфський. Серед 1087 національних рад, що діяли, єврейських налічувалося 156.

Були вагомими надбання і в культурно-освітній сфері. В 1925 р. на Україні функціонувало 342 єврейські школи, де навчалося 56,3 тис. учнів. Наприкінці 20-их рр. XX ст. у місцях компактного проживання представників єврейської національної меншини діяли 152 бібліотеки, 66 клубів, 27 сельбудів, 93 хати читальні. Для потреб єврейської спільноти функціонував Одеський музей єврейської культури та Інститут єврейської культури.

Для розповсюдження видань на єврейській мові було створено спеціалізоване видавництво «Культур-Ліга». Все вище наведене свідчило про певні досягнення влади у контексті поліпшення соціально-економічного та культурного життя єврейського населення республіки.

РОЗДІЛ 3. ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ЗЕМЛЕВЛАШТУВАННЯ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА В ІНШИХ РЕГІОНАХ СРСР

Одним із шляхів вирішення економічних проблем єврейського населення північного Лівобережжя України стало переселення частини єврейської людності на Південь України та Крим з метою їх залучення до сільськогосподарської праці. Переселення мало свої особливості, які полягали в тому, що переходили до занять сільським господарством могли не селяни – землероби, а колишні дрібні крамарі і кустарі, а отже, євреї переселенці переходили в цілком новий для них соціальний стан [56, с. 68].

Слід відзначити, що до 1923 р. євреї, у більшості своїй, самовільно почали займати вільні землі і переходити до сільськогосподарської праці. І лише в 1923 р. держава вимушена була почати процес узаконення єврейського землекористування.

На початку вересня 1923 р. Всеукраїнським Наркомземом було розіслано губсемууправлінням циркуляр, де зазначав, що «євреї прагнуть до сільськогосподарських робіт, тому це слід в загальнодержавних масштабах заохочувати всіма методами, зокрема будь-які заходи земорганів, які будуть порушувати закон, справа буде миттєво розслідуватись, і порушників притягнуть кримінальної відповідальності [11, с. 12]. Цією постановою було підтримано ініціативу євреїв, але єврейський люд стримувало відсутність коштів і малоземелля в Західних і Південно-Західних районах України. Вихід державні органи знайшли в переселенні єврейства на Південь України та до Криму.

Політика державних та партійних органів УСРР на середину 20-х рр. ХХ ст. залишалася, не зважаючи на окремі заходи досить неефективною. Євреїв потерпали від безземелля, не мали постійної роботи. Єврейські діти не мали можливості отримати повноцінну освіту на рідній мові. Це приводило до масових переселень євреїв як на інші місця проживання, так і за кордон. За

даними ЦКНМ у 1925 р. у Палестину виїхало 823 чол., в інші країни – 1294 чол. [79, с. 125].

Вище наведені обставини змусили ВУЦВК та РНК УСРР прийняти постанову від 19 травня 1924 р. «Про заходи щодо поліпшення становища єврейських трудящихся мас». Зокрема, у постанові було сказано наступне:

«...1. Доручити Вищій Раді Народного Господарства, Народному комісаріату праці та Народному комісаріату землеробства у місячний термін розробити та подати на затвердження Ради Народних Комісарів УРСР проект постанови про заходи, спрямовані на залучення розорених верств єврейського трудящого населення до виробничої праці...

2. Зважаючи на малоземелля України та відсутність можливості задовольнити достатньою мірою землею єврейське населення, яке бажає перейти до землеробської праці, порушити клопотання перед ЦНК СРСР про надання в районі Північного Криму, Сибіру та інших районів земельних ділянок з державного земельного фонду для євреїв, на ведення самостійного сільського господарства... доручити Народному комісаріату фінансів УРСР знайти джерела для надання євреям - переселенцям допомоги...

4. Доручити Народному комісаріату освіти... при розширенні мережі професійних єврейських шкіл у 1926–1927 навчальному році мати на увазі задоволення потреб єврейської молоді у професійному навчанні...

5. Доручити Народному комісаріату освіти забезпечити навчання дітей єврейського населення у школах їхньою рідною мовою чи мовою місцевого населення, на вибір батьків.

6. Доручити Народному комісаріату праці, Вищій Раді Народного Господарства та уповноваженому Народного комісаріату шляхів сполучення СРСР при УРСР, при розгортанні промислових підприємств та залізничного господарства, особливо в місцях з компактним єврейським населенням, розробити заходи щодо залучення трудящого населення.

9. Доручити Народному комісаріату охорони здоров'я, при розробці спільних заходів щодо організації допомоги населенню, звернути увагу на

особливо тяжкий санітарний стан єврейських містечок та поселень міського типу та передбачити заходи для покращення цього становища...» [45, с. 150].

Весною 1923 р. в деяких районах починають утворюватися групи євреїв, що вирішили переселитися в південні райони України, багаті землею.

29 липня 1924 р. на засіданні малої президії Всеукраїнського ЦВК під головуванням Г. Петровського розглядалося питання «Про залучення трудящих євреїв до хліборобської праці». На засіданні було зазначено про необхідність надати допомогу єврейському бідняцькому населенню переході до землеробства на державному рівні і в резолюції запропоновано «вжити низку заходів щодо заохочення євреїв до хліборобства та хліборобської праці і реєстрації єврейських колективів, які бажають перейти до хліборобства» [41, с. 35].

Метою переселення радянський режим визначив перехід до занять сільським господарством всього здатного до праці єврейського населення містечок, знищення замкнених общинних взаємовідносин серед єврейства містечок та залучення єврейства до побудови нового радянського суспільства.

Керівником євсекції РКП(б) було обрано А. Брагіна, який висунув проект, в якому висунув пропозицію створити автономну область на території Північного Криму, в степовій південній частині України і побережжя Чорного моря, додаючи і території Абхазії. Як результат, пропозиція була підтримана Л. Каменєвим, Л. Троцьким, І. Бухаріним, А. Цюрупюю, проте так і не набув втілення в життя тому, що цілий ряд радянських державних діячів висунули протидію зокрема, це був нарком землеробства А. Смирнов, який розумів, що такі дії влади можуть ускладнити міжнаціональні відносини в Криму [59, с. 98].

Свою думку висловило єврейство і за кордоном СРСР. Радянський режим добився підтримки серед єврейських закордонних робітників. «Благодатна земля України відкрита для страждених євреїв... Москва називає себе покровителькою євреїв і тому може претендувати на моральну підтримку євреїв всіх країн; крім того, цей план не буде коштувати їй грошей, тому що

американськими євреями будуть покриті всі витрати» [42, с. 112]. Виступила і російська емігрантська преса, зокрема: «Всі ці наміри можуть демонстративно пов'язати єврейство – і російське і міжнародне – із комуністичною владою... Остаточо накласти на єврейство комуністичне тавро». Передовиця берлінського «Руля» писала: «Досить вже, і так світ солідаризує більшовиків із євреями. Треба пов'язати їх ще відповідальністю за долю сотень тисяч бідняків. Потім будемо шантажувати багатих американських євреїв погрозою: впаде радянська влада – і грандіозний погром змете нею створені єврейські поселення, – виходить, треба будь-що підтримувати радянську владу». «У цьому проекті за іронією долі зустрілись більшовицький блеф та американський розмах. Американці клінували, не розуміючи, що відбувається в СРСР» [42, с. 113]. І дійсно, в той час світова єврейська громадськість жила ідеєю створення єврейських землеробських колоній та прагненням допомогти радянським євреям.

Однак процес переселення на той момент уже розпочався, і багато хто вбачав в ньому перехід до остаточного вирішення «національного питання» єврейської нацменшини через створення обласної автономії, теоретичні основи якої були запропоновані Й. Сталіним ще в 1912 р.

Наркомзем був зобов'язаний забезпечити землю в достатній кількості євреїв, які забажають займатися землеробською працею [11, с. 14].

Діяльність з приводу переселення очолила Центральна комісія у справах національних меншин, Головне бюро єврейських секцій агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, Всеукраїнська комісія по землевлаштуванню євреїв при ВУЦВК (КОМЗЕТ), на чолі якої стояв народний комісар земельних справ А. Смирнова, а також добровільна громадська організація сприяння землевлаштуванню євреїв – Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих (ТЗЕТ). На КОМЗЕТ і ТЗЕТ покладалися завдання, пов'язані із залученням трудящих євреїв до сільськогосподарського виробництва, організації єврейських поселень, вербування бажаючих до переїзду у ці регіони, влаштування в нових місцях та залучення євреїв до землеробської праці [42, с. 35].

Губернським і окружним виконавчим комітетам для організації і виконання цієї роботи було запропоновано організувати спеціальні комісії по прийому, перегляду та реєстрації заяв бажаючих. Вони після реєстрації відсилались до Центральної комісії. Окружні комісії КОМЗЕТу формувались з числа працівників земельних управлінь, євсекцій парткому та нацменшин окружних виконавчих комітетів, які в них головували. Подібні комісії створили і в районах. А саме, Подільська губернська комісія по землевлаштуванню євреїв складалася з 5-ти чоловік, це були Новіков, Сомов, Алек, Рижаків та Коган. Окружна комісія Кам'янецького округу була у підпорядкуванні Лашинкова, а Шепетівський округ очолював Заєнчковський [42, с.55].

Комісіями було підтверджено вкрай тяжкий стан єврейських містечок Правобережної України і підготували доповідні записки, в яких розподілили єврейське населення на групи за соціальним походженням та майновим становищем. Згодом переселенська робота на місцях була передана до відома УкрТЗЕТу [42, с. 92].

Відповідно до постанови Наркомзему України від 1 січня 1923 р., для переселенців на Україні було виділено 1,420 млн. десятин землі, із них 963 тис. десятин виділялися в Одеській губернії, 370 тис. десятин в Катеринославській і 69 тис. в Донецькій. В Криму виділялося 400 тис. десятин [42, с. 93].

Розглянувши регіони, де влада виокремлювала землі під переселення, одразу постає питання, чому було обрано для єврейського переселення саме території Півдня України та Криму? Пояснення з цього приводу можна віднайти в площині тих подій, які на той час відбувались в Україні. Голод, занепад землеробства в багатьох районах Причорномор'я потребував великої маси коштів та ентузіастів для відновлення сільського господарства. Території півночі Катеринославської та півдня Одеської губерній були не пристосовані до ведення сільського господарства. Ті райони, які були виокремлених для переселення навіть не мали інфраструктури та водопостачання. Виділені наділи були суцільним цілинним степом. Тому влада вбачала в переселенцях цілинників, які за рахунок іноземних та вітчизняних благодійних організацій

освоять пустуючі землі та введуть їх в економічний обіг. Наркомземом було виділено вільні землі для переселенців: у Херсонському окрузі – 36653 десятини або по 15 десятин на сім'ю, на Криворіжжі – 12949 десятин, по 10 – на сім'ю.

Переселенці, які обробляли цілині землі, звільнялися від єдиного земельного податку на 3 роки. Крім того, переселенці призовного віку були звільнені від призиву на дійсну військову службу на протязі трьох років при переїзді на переселенські фонди. Існувала також одна умова, згідно якої переселенці з числа кустарів, ремісників та дрібних торговців отримували пільги лише при об'єднанні в переселенські артілі, колгоспи. При створенні останніх переселенці із числа «лишенців» отримували можливість брати участь у виборах. Політичними правами могли скористатись при поданні посвідчення учасника земельного товариства, в склад якого вони входять. Крім того, відповідні нормативні акти визначали і інші пільги для переселенців (Декрет від 20 червня 1922 р. «Про пільги для переселенців і розселенців», ст. 24 і 25 Лісового кодексу «Про відпуск лісу», циркуляр Наркомзема від 3 лютого 1925 р. під номером 330 «Про надання пільгових кредитів») [11, с. 29].

Не дивлячись на наявність законодавчої бази, ВУЦВК та Центральна комісія національних меншин не розв'язали до кінця цілу низку організаційних питань переселенської роботи через відсутність відповідних коштів, а потрібно було близько 600 крб. на сім'ю для переселенців Півдня України і 800 крб. на сім'ю для переселенців з Північної України через злиденність євреїв-переселенців. Тому весною 1925 р. під час весняної посівної компанії землі Криворізького та Херсонського округу не могли прийняти переселенців. Частина земельних фондів Херсонського округу була передана місцевим селянам, така ж ситуація була і на Криворіжжі. Саме тому на нараді Наркомзему та ЦКНМ було вирішено прийняти на Херсонські держфонди всі переселенські колективи, представники яких мали прибути до округи не пізніше 15 березня 1925 р. [41, с. 38].

Слід відзначити, що разом з реєстрацією бажаючих переселитися, партійні органи контролювали й місця заселення. Так, 21 березня 1925 р. на засіданні Голоvbюро Євсекції при ЦК КП(б)У було заслухано доповідь Сударського, якого відряджали до Херсонської округи у справах єврейського переселення. Пізніше було проінформовано, що туди прибуло 1500 сімей єврейських переселенців, а робота з переселення здійснюється на Херсонщині за допомогою закордонної благодійницької організації «Агро-Джойнт» [46, с. 84].

У 1925 р. ТЗЕТ брав участь у переселенських роботах. Виконання рішень Всеукраїнського ТЗЕТу з криським зобов'язувалися надати техніку для переселенців та забезпечити їх сільськогосподарським приладдям. тільки У 1925 р. організація придбала сільськогосподарську техніку: 500 плугів, 250 бункерів, 550 граблів, 500 комбайнів. Сортувальник вартістю 132 тис. рублів відправили в район переселення. Завдяки УкрТЗЕТ і Всесоюзному ТЗЕТу було придбано сільгосптехніки на 61 тис. крб. Зокрема, до Херсонського району дійшло 120 плугів, 100 граблів, 50 сівалок, 3 молотарки. 30 саморізок було закуплено для Кривого Рогу, а також 50 плугів, 40 граблів, 25 сівалок [32, с. 24].

2 липня 1925 р. ЦК ТЗЕТ і КОМЗЕТ досягли домовленості про облаштування Всеукраїнським товариством 400 сімей нових переселенців в Криворізькому районі, а також надати 700 сім'ям переселенців Одеському районі фінансової підтримки [30, с. 25]. Згідно з угодою, УкрТЗЕТ отримував від центру через Центральний сільськогосподарський банк 117 тис. крб. для підтримки Одеської округи і 180 тис. крб. для Криворізького округу. УкрТЗЕТ та Агро-Джойнт разом у тому ж році зібрали для переселенців були зібрані різноманітні речі на 280 тис. крб. [32, с. 26].

Аналіз, проведений ТЗЕТом, показав організаційні прорахунки та упущення в процесі формування, відправки перших переселенців та колективів і прийому їх у нових районах проживання протягом 1925 р. ВУЦВКа та Центральна комісія нацменшин не розв'язали до кінця цілу низку організаційних питань, особливо на земельних фондах Півдня України. На

весні, під час посівної кампанії 1925 р. Криворізький та Херсонський округи не в змозі були прийняти переселенців на відведених для цього ділянках. В Криворізькому окрузі земля була здана в оренду місцевому населенню до осені 1925 р., і тому округ мав можливість прийняти лише частину переселенців. Частина земельних фондів Херсонською округу також була зайнята озимими посівами місцевих селян, а вільні ділянки землі не могли забезпечити весняний засів та пасовища для всіх бажаючих переселенців. Саме тому на нараді Наркомзему та ЦКНМ було вирішено прийняти на херсонські держфонди всі переселенські колективи, які мали прибути до округу не пізніше 15 березня 1925 р. [41, с. 42].

Непідготовленість органів влади призводила до невиконання товариством своїх функцій в плані допомоги переселенцям. Створені на швидку руку єврейські переселенські колективи не мали змоги прожити на нових місцях через економічну індивідуальність, непідготовленість до сільськогосподарської праці єврейського крамаря, кустаря. Вони не були підготовлені до колективної праці, тому при перших конфліктах новостворені колгоспи розпадались. Органи влади, що відповідали за переселення на місцях, нехтували розпорядженнями Наркомзему про переселення в першу чергу сімей, в яких не менше п'яти осіб, з яких троє повинні бути працездатними. До конфліктів між переселенцями призводила і владна політика по залученню до переселенських колективів як більш заможних переселенців, так і частини незаможних (за них було обіцяно внести 500 крб.), що призводило до конфліктів між ними на місцях розселення. Проте, попри деякі невдачі, переселення продовжувалося. Зокрема, з Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губернії у 1925 р. Всеукраїнський ТЗЕТ організував переселення у Херсонський та Криворізький округи 2518 єврейських сімей, до складу яких входило 14533 особи. Це дало можливість утворити у Херсонському окрузі 140 колективів переселенців, а у Криворізькому – 12 [41, с. 41].

Напротязі 1925–1926 рр. для єврейських переселенців з Київського, Волинського, Полтавського, Чернігівського та інших районів було виділено

128460 десятин земельних угідь, які були розраховані на утворення 8347 господарств. Основними регіонами єврейського аграрного переселення в Україні на 1926 р. стала Херсонщина, Маріуполь, Запоріжжя та Мелітопольський округ. Саме у місцях компактного поселення євреїв на півдні України були створені Новозлатопільський, Сталініндорфський та Калініндорфський єврейські національні райони та більшість єврейських національних сілрад. З 1923 по 1926 рр. кількість офіційно зареєстрованих євреїв-землеробів в Україні збільшилася майже вдвічі – з 56 до 107 тис. чоловік, що складало 67% єврейського землеробського населення СРСР. На нових місцях євреї – переселенці селилися по 50 – 150 родин на площі 1000 – 3000 десятин [41, с. 42]. Надавав допомогу УкрТЗЕТ переселенцям і в дорозі. Так, переселенцям виділявся УкрТЗЕТом хліб, організовувались на станціях пункти прийому платежів. За розпорядженням Наркомшляху переселенські поїзди не затримувались у дорозі на великих вузлових станціях [41, с. 43].

ТЗЕТ звернувся до населення республіки, закордонних єврейських організацій із закликом допомогти в реалізації планів переселення євреїв на землю. Заклик ТЗЕТу знайшов адресатів. Відгукнулися фінансово міцні єврейські закордонні організації: американська – «Агро – Джойнт», французька – Єврейське колоніальне товариство, німецька – Товариство ремісничої праці. З їх допомогою переселенці забезпечувалися сільськогосподарським інвентарем, отримували кошти на будівництво поселень, криниць, гребель. Крім того, організації здійснювали постачання насіння, забезпечували утримання спеціалістів, агрономічне навчання [56, с. 91].

31 січня 1926 р. було укладено договір про фінансову допомогу з єврейсько-американським агрокомплексним товариством «Агро – Джойнт», 9 лютого – з єврейським колонізаційним товариством «Екос», 5 квітня 1926 р. – з Товариством ремісничої праці серед євреїв з центром у Берліні [41, с. 55].

На основі договорів УкрТЗЕТ разом з «Агро – Джойнтом», ТРТ та ЄКТ розпочали співпрацю у практичній допомозі єврейським переселенцям. Товариство разом з Агро – Джойнтом, використовуючи дані попереднього

обстеження 1926 р., допомагало єврейському сільськогосподарському кооперативу «Ахва», що існував у 1921 – 1928 рр. Протягом 1925 – 1926 рр., співпрацюючи з закордонними товариствами ЄКТ і ТРП, товариство допомогло облаштуватися 10 тис. селян, виділивши 50 тис. крб. [67, с. 69].

Частково потреби покривали власними коштами «Агро – Джойнт», ЄКТ, ТРП та ін. Для прикладу зазначимо, що вартість переселення 10 тис. сімей у 1925 – 1926 рр. складала 8435 тис. карбованців. Із цієї суми власні витрати єврейських переселенців дорівнювали 2 мільйонам, «Агро Джойнт» асигнувала 3,6 мільйона, ЄКТ – 200 тисяч, ТРП – 150 тисяч, ТЗЕТ – 50 тисяч карбованців. Частка витрат радянського уряду становила 2,5 мільйона. Оскільки за той час на південь України було переселено 18 тисяч сімей (74 тис. осіб), то загальні витрати на їх переїзд та інші потреби досягли майже 20 мільйонів карбованців [67, с.70].

Підсумки роботи державних органів з переселення та землеоблаштування єврейського населення були узагальнені завідуючим Секретаріатом Президії ВУЦВК А. Зоріним у Доповіді «Про проведену роботу з обслуговування нацменшин УСРР у січні 1926 р. А. Зорін повідомив, що виділена на початку 1924-1925 рр. На Херсонщині земля (36653 десятин на 2400 сімей) майже повністю заселена. Усього на Херсонщині організовано 140 колективів, до яких входять 12949 чоловік. Земля, виділена у Криворізькій окрузі (площею 7200 десятин на 600 дворів) ще не заселена повністю через роботи землеустрою, що тривають...» [56, с. 140].

А. Зорін приділив увагу і перспективам подальшого переселення євреїв. У 1926 р. ВУЦВК запланував виділити для них 50 тис. Десятин землі на Криворіжжі, Херсонщині, Запоріжжі, в Мелітопольському та Маріупольському районах [66, с. 84].

Переселення та влаштування євреїв у Криму мало свою специфіку. У листопаді 1923 р. голова Центральної єврейської секції при ЦК РКП(б) А.Г. Брагін написав доповідну у Президіум ВЦВК і РНК, у якій доводив

необхідність землеробської колонізації Криму, Чорноморського узбережжя до кордонів Абхазії та степової смуги України [21, с. 26].

12 лютого 1924 р. відбулося засідання КОМЗЕТ за участю наркома землеробства Кримської АРСР Ібраїмова з наступним порядком денним: «Про проведення виконання постанови КОМЗЕТ від 8 січня 1924 р. «Про відведення 40 тис. дес. землі у Криму». КОМЗЕТ постановив звернутися до РНК РСФРР з проханням прийняти рішення про «передачу в розпорядження КОМЗЕТ у додані до відведених ділянок у 8140 десятин ще 31860 десятин зручної землі у Джанкойському та Феодосійському районах Кримської АРСР... Відбір ділянок покласти на комісію у складі представників КОМЗЕТ, Наркомзему, Кримської АРСР, «Федерального комітету по сімейним справам» [68, с. 28]. Але наміри більшовицького керівництва наштовхнулися на протидію з боку татарської опозиції, очолюваного головою Кримського ЦВК В. Ібраїмовим та Головою Кримської РНК Дерен – Айормом. Зокрема, 25 лютого 1925 р. ЦВК і РНК Кримської АРСР оприлюднили документ наступного змісту: «Через непланове переселення, що спостерігається в Криму, стихійного напливу в Крим з інших місцевостей СРСР переселенців, які без відома місцевих земельних органів вступають у сільськогосподарські колективи отримують ділянки в оренду», 18 ЦВК та РНК Кримської АРСР «Категорично забороняє надавати переселенцям землі у межах Криму» [68, с. 30]. Кримські керівники відстоювали права місцевих татар, які ще не мали у своєму розпорядженні достатньої кількості землі. Але РНК СРСР у постанові від 16 квітня 1925 р. у категоричній формі наказував наступне: «...пізніше 1 липня 1925 р. передати у розпорядження КОМЗЕТ, додавання до відведених ділянок 8140 дес., ще 31860 дес. зручної землі у Джанкойському та Феодосійському районах» [68, с. 32].

Про дії кримських владних структур стало відомо вищому партійному керівництву держави. Для вирішення питання про єврейську землеробську колонізацію Криму рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) була створена спеціальна комісія. До її складу увійшли: секретар ЦК ВКП(б) Косіор, голова Президіуму ВЦВК Калінін, голова КОМЗЕТ Смідович, секретар КОМЗЕТ Мережин. 8

червня 1926 р. Політбюро прийняло наступну постанову: «Здійснити фактичне поступове забронювання земель для єврейського переселення у Джанкойському та Євпаторійському повітах за умови повного врахування потреб татарського та іншого місцевого населення» [68, с. 33].

Згідно рішення президії ВЦВК від 10 січня 1927 р. євреям переселенцям надавалися виборчі права, незважаючи на те, що до звернення до землеробської праці вони могли належати до нетрудових категорій населення.

Владні структури почали рішучий наступ на татарське керівництво Кримської АРСР. Голова ЦВК Кримської АРСР В. Ібраїмов був притягнутий Органами ДПУ до відповідальності «за антирадянську діяльність» і в 1928 р. розстріляний. Разом з ним було репресовано 17 татарських діячів [68, с.40].

Розгромивши опозицію сталінське керівництво продовжило політику переселення та влаштування євреїв у Криму. Станом на 1 жовтня 1929 р. за євреями було закріплено 227965 гектарів землі, на яких розмістилися 3822 єврейських господарств. Станом на 1 січня 1931 р. земельні фонди КОМЗЕТу в Криму становили 344000 гектарів, на яких трудилося 3900 єврейських родин, 86,5% єврейських господарств були колективізовані [56, с. 149].

Не припинився процес переселення і у важкі роки Голодомору 1932–1933 рр. Протягом 1933 р. в Крим було переселено 700 єврейських родин. Але на нових місцях проживання євреї зіштовхнулися з низкою складних проблем, пов'язаних з низькою агрокультурою переселенців, браком кормів, падіжом худоби, низькою оплатою трудодня. Загальна заборгованість єврейських колгоспів банкам з кредитів становила 5 млн. крб. [56, с. 151].

Правляча верхівка, її державні та партійні органи добре розуміли, що земельних фондів Півдня України і Криму не вистачить для масштабних проектів єврейських переселень.

Восени 1926 р. секретаріатом ЦВК СРСР було розглянуто запит по клопотанню президії ЦВК УСРР про те, аби виділити вільний земельний фонд в районах Російської Федерації для переселення євреїв [64, с.74]. Напротязі 1927 р. була підготовлена ЦВК СРСР разом з Всесоюзним переселенським

комітетом програма по переселенню до Біробіджанського краю. За планом Всесоюзного переселенського комітету було поставлено за ціль на 1927 р. переселити 12 тис. єврейських переселенців. До місцевих органів радянської влади 1927 р. комітетом було надіслано перелік завдань для роботи з єврейськими переселенцями. Одержали інструкційні настанови і місцеві ТЗЕТівські організації на Україні. Пізніше уряд, незадоволений ходом заселення Криму, висуває нову ідею – закріплення за КОМЗЕТОМ міста Біробіджана і рубіжних з ним земель, затверджену постановою Секретаріату ЦВК Союзу РСР в березні 1928 р.

Підсумки єврейського переселення були оприлюднені 28 серпня 1928 р. на засіданні Малої Президії ВУЦВК під головуванням Петровського. Тут, зокрема, було проголошено, що за 3 роки (1925–1928 рр.) було організовано 162 поселення, збудовано більш ніж 3 тис. будинків, переселено 35 тис. чоловік. [46, с. 85].

Одночасно уряд прийняв постанову «Про господарське облаштування єврейських містечок» (вересень 1928 р.), а Президія Ради Національностей «Про господарське облаштування працездатного єврейського населення». В постановах йшла мова, головним чином, про ліквідацію безробіття серед єврейського населення, перекваліфікацію жителів містечок, необхідність повної реєстрації євреїв через Нарком праці і т.д. ТЗЕТ був зобов'язаний своїми способами та можливостями надавати фінансову підтримку родинам переселенців які знаходилися у скрутному становищі, де це можливо знаходити для них вільні робочі місця, сприяти забезпеченню дітей переселених осіб закладами освіти, підтримувати місцеві біржі праці, комітети самопомічі. У березні 1928 р. відбулося засідання президії ЦВК СРСР стосовно переселення євреїв до Біробіджанського району. На засіданні Президія ЦВК прийняла указ про зафіксування за КОМЗЕТОМ Біробіджанського району на Далекому Сході аби створити там, при вдалому його заселенні, національну єврейську адміністративну одиницю. КОМЗЕТОМ була передана відразу всі оперативні справи по заселенню Біробіджану центральному правлінню ТЗЕТу. ЦП ТЗЕТ

цілком займалося вирішенням питань єврейського переселення до Далекосхідного краю [31, с. 142].

Не дивлячись на невдачі в Криму і на Україні, ідея консолідації єврейського населення на території СРСР продовжувала розвиватись в 1928 – 1929 рр. З метою компактного розселення євреїв України представники Євсекції, ТЗЕТу і інших організацій пропонували використати територію Брянської, Псковської, Гомельської, Смоленської областей, Сальський округ в Північнокавказькому краї і, в кінці кінців, райони Далекого Сходу. За домовленістю між переселенськими громадськими організаціями, спонсорами, і американським бізнесменом Вільямсом в другій половині 1920-х рр. була визначена територія для створення єврейської автономії – в районі станції Тихонья (околиці Біробіджану), хоча до 1928 р. тут не проживало жодного єврея.

Президія ЦВК СРСР відзначала, що головним завданням проведення переселенської кампанії має бути переселення до Далекого Сходу, Сахаліну і Карело-Мурманського краю одночасно з початком в цих районах залізничного і промислового будівництва [31, с. 143].

У квітні 1928 р. УкрТЗЕТ одержав від ЦП ТЗЕТу ряд завдань для товариства з приводу справ в Біробіджані. Опираючись на Всесоюзний ТЗЕТ, українською президією ТЗЕТу була проведена спільна нарада всіх предстаників товариства на Всесоюзному з'їзді культурних просвітників, а також представників від місцевих підрозділів.

На засіданні взяло участь 50 осіб. В результаті наради було прийнято програму по роботі УкрТЗЕТу по переселенню до Біробіджану єврейських жителів України.

Насамперед було ознайомлено єврейську бідноту України з тим, що представляє собою Далекосхідний район Біробіджану. Були висвітлені всі труднощі переселення на цій території; підготовка і втілення цілей попереднього вербування кандидатів для переселення; знайомство євреїв з простими знаннями з сільських робіт та з ґрунтовими і кліматичними умовами

регіону шляхом залучення для цього інтелігенції з єврейства, інженерів, пропагандистів; була проведена агітація серед переселених осіб, заради того щоб переселення відбувалося в кооперативних та колективних формах, завжди наголошувалося на пріоритетних колективних формах праці. Переселених осіб відбирали шляхом недопущення соціально-неблагонадійних, деморалізованих єврейських переселенців [20, с. 119]. Інакше кажучи, до переселення в Біробіджанський район не допускались ті особи, які були учасниками сіоністського руху та «лишенці».

На початку своєї діяльності УкрТЗЕТ зіштовхнувся з великими труднощами із-за відсутності підготовлених програм переселення, а також залишилася поза увагою фінансова база для здійснення переселення до Біробіджану; державні органи не врахували складних природних умов краю, які висували остаточні цифри переселення. Спадає на думку, що з початку переселення до Біробіджану – це не стільки і не тільки бажання комуністичного режиму створити умови для забезпечення працею євреїв-бідняків які проживали на Правобережній Україні, а скоріше вона прагнула швидко розв'язати єврейське питання. Аналізуючи газетні сторінки «Вісті ВУЦВК», можна описати роботу Другого Всеукраїнського з'їзду ТЗЕТ. В ній говорилося про те, що призначення переселення євреїв до Біробіджану було постановлено у березні, а на початку травня вони почали переселятися на вказані території. Серед труднощів можна виділити непідготовленість апарату, його недостатня кваліфікованість, брак коштів та худоби. Із 4-х млн. гектарів, що є в Біробіджані, тільки 500 тис. га було визнано придатними для ведення сільськогосподарських робіт, але й та площа потребувала меліорації, побудови шляхів та інше [20, с. 121].

У 1930 р. другий Всесоюзний з'їзд ТЗЕТу прийняв рішення щодо посилення переселення євреїв до Біробіджану великими групами для того щоб створити на місцях великі і механізовані колгоспи. Слід сказати, що осередки товариства повинні були проводити плани по ліквідації кунацтва та вести боротьбу з торгівельними елементами серед переселених осіб [56, с. 107].

Переселення до Біробіджану вийшло на перший план в проведенні переселенських заходів українським ТЗЕТом. Кошти, що надходили на рахунки товариства від проведення кампаній, акумулювались і направлялись на Біробіджанський проект. Таке використання коштів і зміна акцентів викликала негативну реакцію серед керівників та рядових членів українського ТЗЕТу.

В організації розпочались дискусії, що призвели до звинувачень українського керівництва в проявах містечкового націоналізму. Зокрема, в серпні 1932 р. Київське окружне відділення прийняло резолюцію, в якій зазначалось, що першочергове переселення на українські фонди є націоналізмом, створення національних єврейських районів на Україні також націоналізм, а створення національного єврейського району в Біробіджані – це прояви інтернаціональної дружби і класового розуміння [56, с. 108].

У грудні 1933 р. ЦВК і Раднаркомом був СРСР прийнятий указ «Про виключне значення переселення до Далекосхідного краю», а у вересні того ж року «Про заходи щодо підтримання Біробіджанського району» [56, с. 128]. До УкрТЗЕТу були надіслані ряд вимог з приводу конкретного розподілу роботи по керівництву над Біробіджанським районом серед обласних організацій товариства. Обласними відділеннями ТЗЕТу, відповідно до постанови керівництва республіки, було розроблено та затверджено план дій по підтримці Біробіджану у обкомах КП(б)У на Україні. В планах була окреслена форма участі осередків товариства в кампанії керівництва, а також був визначений розмір довгоочікуваної підтримки. Дніпропетровським бюро обкому КП(б)У було покладено на обласний осередок товариства підтримку ЄвАО. На обласний підрозділ було покладено надавати матеріальну, технічну і сільгосп підтримку колгоспам і таким же чином фірмам, які підпорядковані державі, закладам культури області у підборі кадрів для регіону. Схожу постанову затвердив і Харківський обком КП(б)У. Одеська організація товариства протягом 1933 р. фінансувала зведення в Біробіджані Будинку переселенця, а також допомагала коштами в купівлі продуктів для новонароджених [56, с.128].

Наприкінці 1933 р. керівництво над Біробіджаном стало головним напрямком в діях усіх обласних та районних організацій ТЗЕТу України. Якщо брати до уваги керівництво на початковому етапі, коли фактично всі оперативні справи з приводу переселення доручалися організації ТЗЕТу, то надалі осередки товариства повинні були займатись тільки загальним сприянням державному Комітету по землеустрою єврейства у виконанні вербуванню переселених осіб, здійснювати роз'яснювальні роботи, а також займатися реєстрацією охочих переселитися та допомогти в організації відправки до ЄВАО. Однак, у зв'язку з тим, що у більшості районів республіки була недостатня кількість штатних комзетпрацівників, в наступні роки кампанія по переселенню до Біробіджанського району реалізувалася силами ТЗЕТу. Так, УкрТЗЕТ за підтримки Центрального Правління в особі Друянова, Хойне змогли забезпечити харчами єврейських переселених осіб України в залізничних буфетах напротязі усього періоду переїзду на нові фонди [56, с. 129].

Шефство продовжувалось до 1935 р. Його очолював відділ товариства по всій Україні. До справ керівництва відділення додали такі наймогутніші підприємства України як: завод ім. Петровського, завод ім. Ілліча, завод ім. Сталіна, Харківський тракторний завод «Серп і молот», КЧЗ (Київ), завод ім. Марти в Миколаєві [59, с.171].

Одеське обласне відділення товариства також відправило до Біробіджану двох делегатів, по їх поверненню на підприємства у Херсон, Миколаїв, Кіров та Первомайськ була проведена звітна агітаційно-пропагандистська кампанія. Всього було заплановано 91 зустріч і 24 міські вечори, на які запрошували гостей з центральної ради ТЗЕТу і УкрТЗЕТу. Аналогічним чином було заслухано 5 радіовиступів партнерів науково-дослідницької і медичної експедиції, які мали змогу відвідати ЄВАО. Усього за підтримкою УкрТЗЕТу упродовж 1935 р. до ЄВАО було переселено 5 тис. осіб [59, с.173].

Але не зважаючи, нібито, на успіхи товариства у переселенні до Біробіджану, простежується директивний характер керівництва Біробіджаном,

компанійщина в поєднанні з намаганнями перекласти на плечі громадського загалу усю роботу по переселенню до ЄвАО. Можна стверджувати, що плани по укомплектуванню переселенських груп фахівцями не здійснювалися, сама кампанія проводилася поза участю в ній широкої громадської маси. Житомирським відділом ТЗЕТу було відправлено фіктивні сім'ї переселенців, а в Кривому Розі були знайдені відомості розкрадання комзетівських грошей [59, с. 174].

У 1936 р. переселенська кампанія почала зменшувати оберти. Плани щодо переселення на 1936 р., які були визначені указом РНК СРСР від 25 березня 1936 р., не були здійснені навіть на половину. Наприкінці 1936 р. розпочинаються процеси припинення підтримки ЄвАО, а в 1937 р. державні установи взагалі зупинили допомогу єврейським переселенням та області.

У грудні 1937 р. Раднаркомом СРСР було вислано листа до голови НКВС Єжова і Наркомзема Ейхе в якому він зазначив, що дає дозвіл на зупинення будівництва єврейських переселенських колгоспів в ЄвАО і єврейського переселення «до нової перевірки на місці всієї роботи переселення в області» [20, с. 173]. Це призвело до офіційного припинення переселенської кампанії до Біробіджанського району і побудови Єврейської автономної області.

Можна зробити висновок, що Біробіджанська кампанія від свого початку була приречена на промах, і не тільки тому, що єврейство замість сонячного і теплового берега р. Тордан отримали непролазну тайгу Приамур'я. Причину невдач слід шукати в інших проблемах, а саме в невідповідності державного апарату зробити сприятливі умови для того щоб приймати і обслуговувати єврейських переселених осіб. Мобільні програми також не існували. Державні органи влади віддалилися від кампанії по переселенню. Були проголошені лише лозунги, але так справа до рук не дійшла. Майже всі плани проходили за фінансування та за сприянням добровільних організацій – Агро-Джойнту та ТЗЕТу. На початку 30-х рр. переселенською кампанією до ЄвАО було закладено основу тотального контролю державним режимом ТЗЕТу. Осередки товариства були відкриті, зокрема і в Бурятії. На середину 30-х рр.

значення товариства нівелювалося. Над здійсненням переселенської програми працювало лише центральне правління ТЗЕТу, Білоруський і Український ТЗЕТ. Проаналізувавши діяльність товариства можна стверджувати, що це була крапля в морі державної байдужості до проблем переселення. Єврейських мешканців Біробіджану навіть у найсприятливіші 1935–1936 рр. не перебільшувало 20 тис. осіб, в основному вихідців з України [20, с. 205].

Таким чином, владні структури завершили процес масового переселення євреїв та їх влаштування на вільних землях Півдня України, Криму та Далекого Сходу.

Підсумовуючи вище наведене можна зробити висновок про те, що важке економічне становище єврейства, яке традиційно проживало у маленьких містечках Правобережної та Лівобережної України поставило перед радянською державою складне завдання щодо поліпшення їх умов життя та залучення до соціалістичних перетворень. Для цього владні структури проголосили програму переселення та влаштування єврейства на вільних землях Півдня України та Криму.

Аби налагодити контакти з єврейським світом була створена добровільна організація ТЗЕТ. Товариство разом з передовою єврейською громадськістю СРСР за допомогою закликів, переговорів зуміло переконати світове єврейство про благодійність та реальність проекту створення на території УСРР єврейської національної автономії. Кошти, які надходили від спонсорів для переселення, проходили через товариство і частина з них залишалась, не потрапляючи до адресатів. Величезних асигнувань вистачило лише на побудову декількох десятків єврейських колоній.

Всі заклики учасників товариства до державних органів про повне фінансування проекту залишались без відповідей. Переселенці голодували від недородів, посух, неналежну обробку цілинних земель. Постійно не вистачало коштів. Робота на місцях проводилась авральними методами. Переселенці

заселялись в недобудовані будинки, а то і просто в землянки. Створювались «паперові» колективи та переселенські поселення.

Новостворені єврейські колонії на 1929 р. початку масової колективізації, не виправдали прагнень єврейства до побудови сильних господарств. Оголошена радянським режимом політика суцільної колективізації кінця 1920-х початку 1930-х рр. призвела до інтернаціоналізації єврейських колгоспів. Об'єднання їх з українськими господарствами призвело до звертання процесів переселення та побудови національних адміністративних одиниць. ТЗЕТ був залучений до процесу колективізації єврейських господарств.

Більшість єврейських селян негативно поставились до проведення колективізації в єврейських сільськогосподарських колоніях, не бажаючи відразу ж стати членами новоутворених об'єднань. Але місцеві осередки влади, активісти КОМЗЕТу та ТЗЕТу, які фактично керували цими господарствами, наполегливо домагались вступу єврейських селян у колгоспи. Це призвело до того, що єврейське землеробство занепадало. Щоб уникнути колективізації багато єврейських селян записувались на переїзд до Біробіджану.

В кінці 1920-х рр. роботу товариства влада направила на реалізацію утопічного «біробіджанського проекту». Поступово згортається переселення на Південь України. Робота товариства на українських фондах ведеться за залишковим принципом, а з середини 1930-х рр. поступово затухає.

На 1927 р. стало зрозуміло, що величні плани КОМЗЕТу та ТЗЕТу практично нездійсненні. В країні була величезна кількість селян з невеликими наділами землі, які прагнули переселитися на нові місця, а тому влада не могла виділити сотні тисяч гектарів для єврейського неземлеробського населення. Переселенський земельний фонд на Україні був майже використаним; посилювались конфлікти між єврейськими переселенцями та місцевими селянами, внаслідок цього переселяти необхідно було на незаселені та пустуючі території. Таке місце було знайдено на території Далекого Сходу у Біробіджані.

Переселення єврейської національної меншини до Біробіджану розпочалось в 1928 р. і відбувалося нерівномірно. Колонізація здійснювалася в складних природних умовах. В перші роки прибула відносно велика кількість переселенців. Проте через складні побутові умови, поганий клімат, відсутність робочих місць та соціальної інфраструктури більше половини переселенців 1928–1933 рр. повернулися назад.

З 1929 р. товариством було залучено підтримати переселенців грошовими внесками від іноземних добровільних єврейських організацій. Документи про співпрацю укладалися з такими організаціями, як «Агро – Джойнт», Американський комітет з переселення іноземних євреїв в Біробіджані. На фінанси цих організацій та ТЗЕТу до середини 30-х рр. в Біробіджані проклали дорожні шляхи, проведено на великій площі осушення боліт. Ті, хто представляв єврейську національність посіли керуючі посади в області. Переселення до Біробіджану пропагандував ТЗЕТ з самого початку кампанії. Скрізь відкривались відділення товариства для збору пожертв та запису «добровільних» членів товариства. Товариством було випущено велику частину агітаційних матеріалів, проводило лотереї серед своїх членів на користь переселенців. Відправляли до Біробіджану делегації робітників журналістів для подальшої агітації серед переселенців. Але не дивлячись на всі заходи, діячі євсекції визнавали, що євреї голосують ногами, а не руками. Роки голоду вважаються самими вдалимими для переселення. Товариство змогло завербувати для переселення з України чотирнадцять тисяч охочих, але на наступний рік шістдесят відсотків повернулось назад на Україну. Але протягом 1936–1937 рр. всі процеси поступово згортаються. Товариство обмежило фінансування проектів. Почали відбуватися репресії з приводу керівництва області. Остаточне згорання роботи відбувається в 1938 р. після ліквідації представництв іноземних добровільних організацій в СРСР та ліквідації ТЗЕТу.

РОЗДІЛ 4. ПОСИЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ТИСКУ НА ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1930-ИХ – НАПРИКІНЦІ 1939-ИХ РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

З кінця 20-их на початку 30-их років ХХ ст. у національній політиці урядових структур УРСР відбувалися суттєві перетворення, пов'язані з кінцевим оформленням командно-адміністративної системи в СРСР. Практично почала реалізуватися сталінська національна політика, яка ґрунтуючись на соціально-політичних засадах «казарменого соціалізму», привела до повернення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин прихованого ідеологічною доктриною «дружби народів» [1, с.17].

Новий курс у національній політиці на Україні полягав, з одного боку, в розгортанні політики українізації, а з другого – у корінній зміні роботи з національними меншинами. Сталінський режим повів поступовий наступ на всі здобуття, що торкалися соціально-економічного та культурно-освітнього життя національних меншин.

Першим кроком у цьому напрямку стала розгорнута більшовицькою владою політика колективізації, жертвою якої стали і представники єврейської національної меншини України. Для проведення колективізації була прийнята низка відповідних постанов. На початку січня 1930 р. ЦК ВКП(б) видав указ «Про темпи колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву» відповідно до якого цілковита колективізація на Україні мала бути проведена восени 1931р. – навесні 1932 р. Республіканське партійне керівництво висловлювалося за пришвидшення темпів колективізації. Так, згідно виступа С. В. Косіора «Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії» та інструктивного листа ЦК КП(б)У (1930 р.) було взято за мету завершити суцільну колективізацію на Україні напротязі 1930 р., а в Степу – напротязі весняної посівної кампанії [82, с. 282].

Слід зазначити, що темпи колективізації були достатньо повільними. У 1928 р. в єврейських національних районах було створено всього 24 колгоспи, в 1929 р. їх вже було 81, а в 1930 р. – тільки 94 [82, с. 289].

У відповідний період у трьох єврейських національних районах було колективізовано 8,8 тис. селянських господарств, а рівень колективізації становив 59,1% [82, с. 289].

Не зважаючи на протидію значної частини населення, владі вдалося за допомогою силового тиску збільшити темпи колективізації. За даними Наркомзему УСРР станом на 20 березня 1931 р. у 3 єврейських національних районах було колективізовано 6896 господарств, та 116,3 га землі [34, с. 246]. Про особливості колективізації в єврейських районах Наркомземом УСРР було проінформовано про наступне: «... Калініндорфський район уже майже закінчив суцільну колективізацію (94,7 господарств до 97,4% землі); наближається до закінчення Сталіндорфський район (86,7% господарств і 90,1% землі). У Новозлатопільському районі змогли колективізувати господарств 80% та землі 83,2%.

Новозлатопільський РВК констатує, що «зволікання в зростанні колгоспних секторів виникла через неправильну установку окремих колективних господарств у справах прийому до колгоспів господарств, які не мали достатньої кількості працездатних, особливо по Ватандорфській, Межиреченській та Майндорфській сільрадах». Слід зазначити, що брак працездатних членів господарств по деяких селах, надто тих, що утворені з переселених осіб за останні 5 – 6 років, набуває загрозливого характеру. Пояснюється це тим, що від переселенського молодого покоління (кустарів) є велике тяжіння до промисловості і в більшості випадків вони це здійснюють, залишаючи господарство без єдиного працездатного...

З окремих характерних моментів по єврейському Новозлатопільському району слід ще зазначити відсталість по тих українських селах, що входять до цього району...

Форм куркульських протидій, відмінних від українських районів не спостережено. Уповноваженою особою з Сталіндорфського району було зазначено, що у результаті ворожої пропаганди трапляються випадки відмовлення від землі, при вступі до колгоспу приховати посівматеріали та фураж. Був випадок, що під час хлібозаготівлі підстрелено одного уповноваженого» [34, с. 247].

Дані інформаційної групи Укрколгоспцентру в Україні повідомлюють, що станом на грудень 1931 р. в місцях компактного проживання нацменшин було 2322 колгоспи, які об'єднували 171455 господарств, з яких 325 єврейських колгоспи, які об'єднували 19338 господарств [82, с. 293].

Слід відзначити, що хвиля колективізації та хлібозаготівель прокотилася не тільки по єврейським селам, а й по селам інших етнічних груп : українських, російських, польських. Треба сказати, що «методи» здійснення хлібозаготівель (погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття селян) були повністю ідентичними як в українських селам, так і в місцях проживання національних меншин.

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалося заходами економічного тиску. Села, яким не вдавалося виконати план по хлібозаготівлі, обкладалися різними штрафами і заносилося на так звану «чорну дошку». В результаті чого в цих селам продаж промислових товарів повсякденного попиту припинявся, а мешканцям заборонялося виїжджати з населених пунктів, що на ділі означало їх економічну блокаду. Не зупинялася влада і перед вилученням у селян насінневого фонду, який також йшов на потреби хлібозаготівель. У постанові виконкому Ново-Златопільського єврейського національного району 1932 р. відмічалось: «По відношенню до колгоспу «Форойс» ... : а) відібрати всі наявні натуральні фонди за винятком насінневого фонду на виконання плану хлібозаготівель; б) попередити колгосп «Форойс», що якщо в найближчі дні не буде зроблено рішучий поворот в виконанні плану хлібозаготівель ФВКом, буде поставлене питання, перед Обласним Виконкомом про перерахування з насінневого фонду на виконання хлібозаготівель» [58, с. 67].

Новий аграрний курс сталінського керівництва спричинив колосальний спалах антирадянських виступів. Протягом 1930 р. в Україні відбулося 4098 масових заворушень, в яких брало участь, близько одного мільйона громадян [44, с. 159].

Селянські повстання проходили в дусі антикомуністичних й нерідко антисемітських гасел. Утім, у жодному населеному пункті не було зафіксовано дій насильства проти єврейства. Натомість у раді округ, зокрема прикордонних, траплялися випадки коли повсталі звертались до єврейства, яке жило у містечках, із закликами до спільної боротьби проти більшовицької влади. Подальше руйнування селянських господарств, нескінченні хлібозаготівельні кампанії призвели до жахливого голодомору 1933 р., жертвами якого стали представники єврейської національної меншини України.

Намагаючись вберегтись від голодної смерті, люди шукали кращої долі у великих містах, однак і там їх наздоганяла невблаганна доля. Тільки на вулицях Києва протягом січня – лютого 1933 р. було знайдено 918 померлих з голоду євреїв, за десять діб березня – 249 [44, с. 159].

Голодомор торкнувся і єврейських національних районів. За інформацією оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про факти голоду і недоїдання по окремих обставинах республіки від 1 квітня 1933 р. становище в окремих місцях компактного проживання євреїв було наступним: «У Сталіндорфському районі становище когоспників по Ворошиловградській сільраді відчайдушне, люди перестали просити допомогу, лежать у холодних, нетоплених будинках і чекають смерті. По сільраді відмічено 14 випадків смерті від голоду. У цій же сільраді у колгоспника Бравермана в хаті лежить 4 дітей 10 років, що не рухаються, опухлі, з відкритими ранами, що говорить про те, що вони розкладаються живими» [10, с. 478].

Наслідки голодомору позначилися на демографічних показниках зростання кількості єврейського населення. За переписом 1926 р. в Україні проживало 1млн 574 тис. представників єврейської національної меншини, то за переписом 1939 р. – 1 млн 532 тис. [61 с. 95].

Голодомор посилив стихійну міграцію українських євреїв до великих міст: Києва, Харкова, Одеси, Москви, Ленінграда. Чимало євреїв селилося у приміських селищах утворюючи свого роду нові містечка навколо столиць. Єврейські мігранти забували рідну мову, переходили на російську, як мову внутрішнього спілкування, поступово вливалися переважно до складу нової радянської інтелігенції [22, с.108].

Слід зазначити, що політика радянської держави по відношенню до єврейської національної меншини на початку 30-их рр. ХХ ст. відзначалася певною непослідовністю. Якщо результатом економічної політики була примусова колективізація єврейських селянських господарств і послідуєчий голод в єврейських національних районах, то у культурно-освітній сфері ця політика була більш послідовною та ефективною. Якщо в 1926 р. 432 школи для єврейських дітей, то в 1930 р. – 786 шкіл. Але для цих шкіл бракувало вчителів. За відомостями Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей, у 1930 – 1931 навчальному році не вистачало 180 вчителів для єврейських шкіл [80, с. 22].

На той час в Україні була створена мережа педагогічних закладів, де готували вчителів: єврейські відділи при Харківському (25 студ.) та Київському (20 студ.) інститутах професійної освіти, Київському інституті соціального виховання (280 студ.), Одеському інституті соціального виховання (280 студ.), Житомирському інституті народної освіти (ІНО) (90 студ.). Крім того, на Україні діяло 3 єврейських педагогічних технікума : Вінницький (290 студ.), Одеський (145 студ.), Житомирський (120 студ.) [80, с. 23].

На Україні також діяла мережа профтехшкіл. З них у 29 викладання здійснювалося єврейською мовою. Єврейська молодь могла продовжити освіту в 20 індустріальних технікумах [80, с. 26].

Позитивні зрушення мали у видавничій справі. На початку 30-их рр. ХХ ст. в Україні було видано 147 книжок єврейською мовою [80, с. 27].

У той же час єврейська національна школа мала багато проблем. Велика кількість батьків не бажала відправляти дітей до національних шкіл. Партійно-

радянське керівництво республіки пов'язувало цей процес із недоліками пропаганди та агітації. Але батьківський опір проти радянської версії єврейських шкіл був зумовлений рядом взаємообумовлених факторів. Намперед, виявлялася відсутність бажання євреїв, які були російськомовні і не хотіли залишатися в лоні національної культури. Зокрема, значні упередження в середовищі єврейської національної меншини з приводу радянських шкіл виникали через низьку якість освіти і нечіткі перспективи її продовження. Також була зайнята непримиренна позиція щодо радянської школи, яку зайняли прибічники традиційної духовної освіти та поборники івриту, які вважали «їдишизацію» як глум над єврейською духовною та культурною спадщиною [81, с. 97].

Протистояння серед прибічників їдишу та івриту цілком розбурхало культурне життя єврейської громади, попри високий сумісний рівень традиційної освіти в її середовищі. Через те, що радянський уряд перейшов на позиції захисту і заохочування їдишу, це призвело до загострення конфлікту серед етнокультурних груп єврейства, який набув форми соціального. Правильність курсу на витіснення івриту з культурного життя радянських євреїв доводили аж до середини 30-х рр.

9 травня 1934 р. в Києві було зібрано чергову Наряду з єврейського мовознавства, скликана НКО, Інститутом єврейської пролетарської культури ВУАН і редакцією газети «Дер Штерн». До виступу на ній був запрошений заступник наркома освіти А. Хвиля, який в черговий раз наголошував на боротьбі проти «клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили і тільки засмічують єврейську мову, уможливлуючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності». Бажання ізолювати євреїв від сіоністського впливу вочевидь проглядалось в роботі радянських функціонерів і привело до деформацій мовного життя євреїв оскільки позначилося на праці науково-дослідних установ по унормуванню сучасної єврейської мови та перетворенню її на літературну мову радянських євреїв. Отже, київські науковці, формуючи усталений

літературний варіант їдиш, спеціально замінювали слов'янські запозичення словами німецького походження, через що літературна мова їдиш ставала чужою для пересічного єврея [81, с. 98].

Звертає на себе той факт, що на початку 30-х рр. ХХ ст. робота всіх культурних установ етнічних меншин починає проходити в складних умовах ідеологічного тиску, що супроводжувався переслідуванням «класово-ворожих націоналістичних елементів», троцькістів, «прихованих бундівців». Заяви про «німецьких», «польських», «єврейських» та інших націоналістів стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, в перших ешелонах якої було радянське партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро, Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли постанови про «чистки», а потім ліквідацію учбових установ, які здійснювали роботу мовами національних меншин. 19 квітня 1934 р. Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про кадри шкіл нацменшин» [23, с. 44]. Прийняття вищезгаданої постанови сприяло скороченню навчальних закладів з єврейською мовою викладання.

Слід відзначити, що удар було нанесено і по видавничій справі національних меншин. 2 лютого 1935 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У про видавництво «Укрдержнацменвидав». У постанові було сказано наступне: «... видавництво «Укрдержнацменвидав» до останнього часу було надто засмічено антирадянськими елементами... (члени УВО і ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти). В числі їх були розстріляні терористи Гриценко, Сказинський; член ПОВ Бжозовський, заслужений німецький фашист Шернберг, член ЦК Бунду, що перебував довгий час у засланні – Співак, активний троцькіст Скубицький, єврейський націоналіст Кіпніс... Співаку доручали переклади класичної марксистської літератури (Маркс-Енгельс) і виплачувались значні суми. Особливо великі суми були виплачені націоналістичному письменникові Кіпнісу, який перекладав на єврейську мову Петро Ромен» Епіка, виданий в 1934 р. Укрдержнацменвидавом.

У видавничі плани «Укрдержнацменвидаву» на 1934 і 1935 рр. були включені книги Зінов'єва і Каменєва.

Співак був рекомендований на роботу до «Укрдержнацменвидаву», його родичем – редактором «Дер Штерн» – Гулько, який приховав від парторганізації, що Співак був видним членом Бунду і активним противником радянської влади, за що його було заслано. Більш того, Гулько всіляко відстоював інтереси Співака, ставлячи питання про необхідність притягнення Співака до роботи і про регулярну виплату гонорара Співаку.

Випущене «Укрдержнацменвидавом» видання перекладу на єврейській мові «Питань ленінізму» Сталіна зроблено по шкідницькому. В ньому були припущені контрреволюційні перекручення, що привели до необхідності вилучення цього видання «Питань ленінізму» [44, с. 216].

Виходячи з вище наведених звинувачень ЦК КП(б)У ухвалив рішення про звільнення зі своїх посад Радлова, Гулько та Сударського та виключення їх з лав партії більшовиків [45, с. 217].

З початку 30-их рр. ХХ ст. сталінський режим весь час посилював адміністративний репресивний тиск на Україну. З слів І. Сталіна «Україну необхідно було перетворити на справжню фортецю СРСР на справді зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних до них заходів (господарське та політичне зміцнення України, насамперед її прикордонних районів тощо) повторюю – ми можемо втратити Україну» [7, с.163]. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) запропонував українському керівництву «звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації... вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій, ретельно підбирати та виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво та контроль за проведенням українізації» [10, с. 293]. У зв'язку з такою політикою відбулися зміни у кримінальному законодавстві як СРСР так і УСРР. На підставі союзного акту ВУЦВК і Раднарком УСРР 20 липня 1934 р. прийняли постанову про доповнення Кримінального кодексу УСРР статтями про зраду Батьківщини, а союзний закон від 8 червня 1934 р. був повністю включений до нього [75, с. 133].

Вбивство С. М. Кірова відкрило новий етап репресивного законодавства. 1 грудня 1934 р. опубліковано постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів». Відповідно до неї попереднє слідство в цих справах обмежувалося 10 днями. Обвинувачувальний лист вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключалися «сторони» – прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і навіть подання клопотань про помилування в цих справах не допускалось, а вирок (розстріл) виконувався негайно після оголошення. За постановою ЦВК СРСР зводилося нанівець у таких справах значення адвокатури. Таку ж негативну роль відігравала Особлива нарада при НКВС, яка розглядала справи без участі адвоката [74, с. 123].

9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постановку ВУЦВК «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР» де було враховано всі зазначені положення, що стали підставою для здійснення беззаконня в майбутньому [74, с. 124].

У 1934 р. відбулося перегрупування сил репресивно-каральної системи. Були створені суди-трійки при ОДПУ. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ включена до складу НКВС, ліквідована судова колегія ОДПУ і створена особлива нарада при НКВС, що діяла до 1 вересня 1953 р. Суди-трійки при НКВС створювалися з 25 вересня 1935 р. З 20 вересня 1935 р. з'явилися суди-двійки, що діяли до 17 вересня 1938 р. [76, с. 134].

Слід зазначити, що репресії проти представників єврейської національної меншини розпочалися ще з кінця 20-их рр. ХХ ст. Про це свідчить доповідь голови ДПУ УСРР В. Балицького від 4 травня 1928р. наступного змісту «1. Зважаючи на серйозне пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, зокрема у зв'язку з частковим недородом та пересіванням, особливо у степових округах (Запорізький, Мелітопольський, Херсонський та ін.), визнати необхідним: ... г) ГПУ посилити роботу по боротьбі з антирадянськими елементами, що активно виступають, на селі...

4. У зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті та селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ГПУ посилити роботу з групами, що ведуть активну антирадянську роботу, проводячи при цьому необхідні арешти, попередньо повідомляючи у ЦК питання, що стосуються цілих груп» [60, с. 67].

У цьому ж 1928 р. органами ДПУ було заарештовано 4770 осіб єврейської національності. У 1931 р. кількість репресованих євреїв в Українській РСР досягла 2284 особи. У 1933 р. – 6786 осіб [51, с. 331].

Але найбільша кількість репресій прийшла на 1937 – 1938 рр., які отримали назву років «великої чистки». Ідеологічним підґрунтям для репресій став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. На цьому партійному форумі керівник компартії Азербайджанської РСР М. Багіров на вечірньому засіданні 28 лютого 1937 р. висловився наступним чином: «Практика боротьби з буржуазними націоналістами свідчить, що переважна кількість колишніх мусаватистів та буржуазних націоналістів свого часу прийняті у партію без індивідуального відбору та ретельної перевірки, без подальшого уважного вивчення їх поведінки, вчинків та праці в рядах іншої партії, що дало можливість цим людям, прикриваючись званням членів партії, на протязі декількох років проводити свою мерзенну провокаторську націоналістичну роботу... Буржуазно-націоналістичні елементи використовували цю нашу слабкість для розгортання контрреволюційної роботи серед відомої частини інтелігенції... Ми повинні зробити висновки та уроки з останніх подій та рішуче посилити боротьбу з буржуазно-націоналістичних елементів... [39, с. 26].

А 30 липня 1937 р. було видано наказ наркома внутрішніх справ М. І. Єжова № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших «антирадянських елементів» [8, с. 72].

Національна спрямованість політичних репресій регламентувалися відповідними оперативними наказами НКВС СРСР та директивними листами. Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р. за № 83291

органи державної безпеки розпочали операцію проти єврейських активістів [49, с. 76]. Всього з 1937 р. було репресовано 4097 осіб єврейської національності [49, с. 79].

У 1938 р. репресії проти представників єврейської національної меншини посилювалися. За період з 1 січня по 1 серпня 1938 р. було заарештовано і 3938 осіб єврейської етнічної меншості України [9, с. 115]. Слід звернути увагу на ту обставину, що серед репресованих євреїв 1765 осіб були заарештовані як члени сіоністських організацій [50, с. 56].

Разом з політичними репресіями відбулися зміни у діяльності шкіл національних меншин. У березні 1938 р. Наркомат освіти України підготував довідку секретарям ЦК КП(б)У Н.С. Хрушову та М.А. Бурмистенко де була інформація наступного характеру: «... В Україні є 21656 шкіл, в яких навчається 5143789 учнів. Викладання в школах ведеться 21 мовами... з єврейською мовою викладання - 312... Крім того, є 838 шкіл, викладання в яких ведеться кількома мовами – українсько-єврейсько-німецькою, німецько-польсько-російською, українсько-російсько-болгарською...

2. Частіше за все під виглядом національних шкіл, вороги народу - троцькісти, бухаринці та буржуазні націоналісти, що орудували в Наркомосі штучно насаджували особливі німецькі, польські, шведські, болгарські та ін. школи, перетворюючи їх на вогнища для проведення контрреволюційної роботи і буржуазно-націоналістичного антирадянського впливу на дітей...

5. Національні школи не забезпечені вчителями, підручниками, програмами та наочними посібниками, внаслідок чого ці школи не набувають достатніх знань основ науки та не цілком підготовляються для вступу до середніх та вищих навчальних закладів...»

У зв'язку з цим прошу питання про реорганізацію спеціальних національних шкіл розглянути на найближчому засіданні ЦК КП(б)У [45, с. 232].

Партійному керівництву республіки була представлена довідка про вищі та середні учбові заклади України. Серед цих закладів діяло 6 єврейських

середніх шкіл, де навчалося 1359 учнів. У республіці діяв також єврейський відділ при українському педагогічному інституті, де навчалося 247 студентів. Діяв також єврейський відділ при українській середній школі, де навчалося 32 учні [37, с. 234].

Слід відзначити, що єврейські вищі та середні спеціальні навчальні заклади мали свою регіональну специфіку розташування. В Одеській області діяв єврейський відділ при педагогічному інституті, в Дніпропетровській області діяла єврейська середня школа металообробки, що була розташована у м. Дніпропетровськ і де навчалося 180 чоловік. В межах Миколаївської області функціонувала єврейська середня школа механізації сільського господарства, яка була розташована у м. Херсон. Там навчалося 324 учні. Діяла також Калініндорфська єврейська педагогічна школа, де було 148 учнів. У Вінницькій області була розташована єврейська фельдшерсько-акушерська школа, яка діяла у містечку Гайсін. Там навчалося 192 чоловіка. У цій області діяла і Вінницька єврейська педагогічна школа, де було 175 учнів. У Житомирській області діяла українська школа механічної обробки деревини з єврейським факультетом, на якому навчалося 72 учня. В області також діяла Житомирська єврейська педагогічна школа, де навчалося 340 чоловік. У середніх класах з єврейською мовою викладання на початок 1937-1938 навчального було закріплено 45950 учнів [45, с. 235].

Крім зазначених шкіл та навчальних закладів в Україні також діяли «змішані» школи. З українсько-єврейською мовою викладання діяло 45 шкіл, де навчалося 3075 учнів. З українсько-німецько-єврейською мовами викладання діяло 6 шкіл, де навчалося 738 учнів. З єврейсько-татарською мовами викладання діяла 1 школа, де навчалося 498 учнів з українсько-єврейсько-німецькою мовами викладання діяло 5 шкіл у яких проходило навчання 485 учнів. З єврейсько-ассірійською мовами викладання діяла 1 школа, де навчалося 280 учнів. Єврейсько-польською мовою викладання діяла 1 школа, де навчалося 35 учнів [45, с. 236].

Таким чином, влітку 1938 р. в Україні стала поступово ліквідуватися мережа навчальних закладів з єврейською мовою викладання.

У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У було опубліковано указ про реорганізацію національних шкіл в Україні. Згідно з даним розпорядженням ЦК КП(б)У визнавало нераціональним і шкідливим подальше існування особливих національних шкіл, національних відділів та класів [48, с. 326]. Указом ЦК ВКП(б) було вжито ряд наступних дій, а саме:

«...1. Сприяти реорганізації особливих національних чеських, польських, шведських, німецьких й інших технікумів і шкільних закладів в радянські школи звичайного типу, а також знищити, особливі національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах...

3. Школярів особливих національних початкових, неповних середніх шкіл, особливих національних технікумів і педшкіл, особливих національних відділів розмістити в сусідніх радянських школах, технікумах і педшколах звичайного типу, наділивши їх педагогічними кадрами, навчальними посібниками та приладдям...

7. Наказати першим секретаріям обкомів КП(б)У і Наркомосвіту УРСР до 1 травня 1938 р. подати на затвердження ЦК КП(б)У план дій по реорганізації кожного особливого національного шкільного закладу, технікуму, педшколи, відділень і класів при них. Всі справи по організації особливих національних учбових закладів секретаріям обкомів КП(б)У взяти під особистий контроль і керівництво» [48, с. 327].

5 березня 1939 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад. Виходячи з цього рішення органами державної влади УРСР були ліквідовані 3 єврейських райони: Калініндорфський, Новозлатопільський у Херсонській області та Сталіндорфський у Криворізькій області [70, с. 60].

Згорання роботи серед національних меншостей, в тому числі єврейської, ослаблення уваги до забезпечення інтересів і громадських прав представників різних національних груп не були випадковістю. Така позиція,

по суті, відбивала сталінську концепцію розв'язання національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до «дострокового» злиття, «підхльостування» процесів їх «прискореної» асиміляції.

Підсумовуючи вище наведене, можна зробити наступні висновки.

З остаточним оформленням командно-адміністративної системи в СРСР та УРСР наприкінці 20-их – на початку 30-их рр. ХХ ст., посилювався тоталітарний тиск на права національних меншин. Сталінський режим повів рішучий наступ на всі здобуття, що торкалися соціально-економічного та культурно-освітнього життя єврейської етнічної спільноти. Єврейські національні райони стали об'єктом суцільної колективізації, що в подальшому привело до страшного голодомору 1932 – 1933 рр.

У зазначений період єврейські культурно-освітні установи зазнали чисток від «класово-ворожих» та «буржуазно-націоналістичних елементів». Спроба реформувати єврейську мову привела до того, що почала масово впроваджуватися мова їдиш, а в свою чергу – давня єврейська мова – іврит почала заборонятися.

Єврейська національна меншина України ще кінця 20-их рр. ХХ ст. як й інші народи, що населяли республіку, стала об'єктом політичних репресій з боку органів державної безпеки, які досягли свого апогею у 1937–1938 рр.

Останній удар по єврейським культурно-освітнім надбанням було нанесено наприкінці 30-их рр. ХХ ст., коли на підставі рішень партійних та державних постанов була ліквідована вся мережа єврейських культурно-освітніх установ, національних районів та селищних рад.

ВИСНОВКИ

Після встановлення більшовицької влади на території України все її багатонаціональне населення, в тому числі євреї, стало об'єктом національної політики, яку поступово проводив сталінський режим на території республіки. Для роботи у середовищі єврейського населення були створені національні відділи (бюро) агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У та губкомах партії. У травні 1921 р. був сформований відділ національних меншостей при НКВС УСРР, у складі якого функціонував підвідділ. У квітні 1924 р. справами єврейської етнічної меншості стала займатися створена комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК, яка у 1928 р. була реорганізована у Центральну комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ). У ці часи почала діяти Всеукраїнська комісія по землевлаштуванню євреїв при ВУЦВК. Великий обсяг роботи серед зазначеної етнічної групи проводив Наркомзем, а також було створено 3 єврейські національні райони: Калініндорфський, Сталіндорфський, Новозлатопільський. На території республіки функціонувало 150 єврейських національних рад. На єврейській мові діяли адміністративні органи, судові органи, підрозділи міліції.

Влада республіки проводила політику по переселенню євреїв у місця, де були вільні для ведення сільського господарства землі. Для допомоги у проведенні переселенської кампанії влада створила та залучила до роботи структури КОМЗЕТу та ТЗЕТу, які мали слідкувати за соціальним складом переселенців, за дотриманням правильної організації єврейських колективів. Євреї переселялися на південь України, Крим та Далекий Схід. За 1925–1928 рр. було переселено 35 тис. чоловік.

На Україні у ті часи розвивалася єврейська освіта. В 1925 р. діяло 342 єврейських школи, де навчалося 56,3 тис. учнів. Працювало 53 робітничі клуби для єврейської молоді. Діяв Одеський музей єврейської культури, Інститут єврейської культури. Для розповсюдження друкованих видань на єврейській мові діяло спеціалізоване видавництво «Культур-Ліга».

Але остаточне оформлення командно-адміністративної системи в СРСР і УРСР починається наступ на права єврейської національної меншини, а єврейська спільнота поступово стає об'єктом насильницьких дій, що знайшло своє віддзеркалення у проведенні примусової колективізації у єврейських національних районах, яке привело до жахливих подій голодомору 1932–1933 рр.

На початку 30-их рр. ХХ ст. єврейські культурно-освітні установи зазнали «чисток» від «класово-ворожих» та «буржуазно-націоналістичних елементів». Спроба влади провести реформу єврейської мови привела до того, що почала масово впроваджуватися мова їдиш, а давня мова іврит почала заборонятися.

Єврейська національна меншина України ще з кінця 20-их рр. ХХ ст. стала об'єктом масових політичних репресій з боку органів державної безпеки, які досягли свого апогею у 1937–1938 рр.

Останній удар по єврейським культурно-освітнім надбанням було нанесено наприкінці 30-их рр. ХХ ст., коли на підставі рішень партійних та державних установ була взагалі ліквідована вся мережа культурно-освітніх закладів, національних районів та селищних рад. Таким чином єврейська спільнота втрачала свою самобутність і ставала однією із складових нового штучного національного утворення під назвою радянський народ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 15–28.
2. Антонюк О.В. Формування етнополітики української держави. Історичні та теоретико-методологічні засади: монографія. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 284 с.
3. Артюх И. Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах XX века // Еврейское население Юга Украины: ежегодник: исследования, воспоминания, документы. Харьков-Запорожье: «Еврейский мир», 1998. С. 147–153.
4. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. Київ: Політвидав України, 1961. 345 с.
5. Білокінь С. Двадцять років єврейської державності в Україні, 1918–1938 // Персонал. 2004. № 2. С. 18–27.
6. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1998. 46 с.
7. Борисенок Е.Ю. Укрепление сталинской диктатуры и поворот в национальной политике на Украине (1930-е гг.) // Отечественная история. 2003. № 1. С.162–170.
8. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах. Ч. 1 / упорядн.: С. Кокін, М. Юнге. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.
9. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 2 / упорядн.: С. Кокін, М. Юнге. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 598 с.
10. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
11. Гольде Ю.В. Земельное устройство трудящихся евреев. Москва: Центриздат, 1925. 99 с.

12. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Український історичний журнал. 1991. № 7. С. 125–130.
13. Гусєв В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.) Київ: Асоціація «Україно», 1996. 132 с.
14. Гусєв В.І., Пилипчук О.Г. Україна першої половини 20-х років ХХ століття: мачуха чи земля обітована для євреїв? Київ: Міжнар. фін. агенція, 1997. 36 с.
15. Гусєва С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920–1930 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 45–54.
16. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. 59 с.
17. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 74–88.
18. Данильченко О.Л. Сталінські репресії проти єврейського населення Півдня України // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи / гол. ред. Ф. Турченко. Запоріжжя: Тандем-І, 1994. Вип.1. С. 80–85.
19. Дніпровець В. Оббріхана благодійність. Компрометація і закриття єврейських благочинних організацій в Україні у 1920-1930 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1-2. С. 199–208.
20. Евреи Украины: краткий очерк истории / сост.: Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я. и др. Ч. 2. Киев: Основы, 1997. 272 с.
21. Ефимов А.В. Создание Еврейской Советской Социалистической Республики на Крымском полуострове в 20–30-е годы // Профи. 1999. № 8–9. С. 24–30.
22. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. Київ: Наукова думка, 2004. 342 с.

23. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і–1990-і роки). Київ: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.
24. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 82–93.
25. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 37–47.
26. Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Український історичний журнал. 2000. № 5. С. 3–17.
27. Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Український історичний журнал. 2000. № 6. С. 51–66.
28. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920-1930-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. Київ: Наукова думка, 2003. Вип. 9. С. 251–278.
29. Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20–30 рр. ХХ ст.). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 150 с.
30. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30-рр. ХХ ст.): монографія. Київ: Наук. Світ, 2002. 498 с.
31. Журба М.А. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в період НЕПу // Київська старовина. 2000. №5. С.137–144.
32. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. Харків : Держвидав. України, 1929. 31 с.
33. Козерод О. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.). Харьков: Фолио, 1998. 152 с.

34. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
35. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 345 с.
36. Кудаткін О. Підвідділ нацменшин при ЦК(Б)У: обставини створення, структура та основні напрямки діяльності // Наукові записки Тернопольського пед. університету ім. В. Гнатюка. 2007. Вип. 7. С. 51–57.
37. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.
38. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
39. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории, 1994. № 1. С. 15–35.
40. Місінкевич Л.Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ ст.). Київ: Основи, 2001. 254 с.
41. Місінкевич Л.Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. ХХ ст. Київ: Рідний край, 1999. 176 с.
42. Мучник А. Практика єврейської кредитної кооперації землеробських колоній в роки НЕПу // Єврейський світ. Альмах. 2004. С. 112–113.
43. Найман О.Я. Розгром єврейських організацій в Радянській Україні: (1922–1926 рр.) // Сучасність. 1997. № 12. С. 86–93.
44. Нариси з історії та культури євреїв України: збірник / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. 440 с.
45. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів / упорядн. М.І. Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та ін.; ред. кол.: І.Ф. Курас (голова), М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий. Київ: Наукова думка, 1994. 558 с.
46. Національні відносини Україні. Запитання і відповіді / ред. кол.: В.А. Безпалій, С.П. Бритченко. Київ: Основи, 1995. 538 с.

47. Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик / упоряд. І. Винниченко, В. Горовий. Київ: Вид-во «Стилос», 2003. 252 с.

48. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: довідник. У 2 ч. Ч. 2 / упоряд. І.О. Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. 704 с.

49. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 74–89.

50. Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр. // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 54–63.

51. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження: монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. 624 с.

52. Нікольський В.М. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 210–223.

53. Нікольський В.М. Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов / ред. кол.: С.Й. Бобылева. Днепропетровск: ДГУ, 2001. С. 52–60.

54. Нікопольський В.М. 1936 рік в загальному контексті політичних репресій на Україні 1930-х рр. // Вісник Донецького університету. 1999. Вип. 2. С. 32–41.

55. Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 141–162.

56. Орлянський В.С. Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. 254 с.

57. Пиневиц П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Київ: Наукова думка, 2006. Вип. 4. Кн. 2. С. 92–98.

58. Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // Український історичний журнал. 1993. № 6. С. 64–69.
59. Рабінович Я.Н. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні. Київ: Дніпро, 1998. 360 с.
60. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Конін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
61. Романцов В.О. До проблеми дослідження голодомору 1932–1933 рр. // Український історичний журнал. 2004. №4. С. 95–96.
62. Рябошапко Л. Вплив радянських і партійних органів в УСРР на діяльність релігійних громад національних меншин (середина 1920-х років) // Право України. 2000. № 9. С. 112–114.
63. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). Львів: Видавн. центр. ЛНУ ім. І.Франка, 2001. 484 с.
64. Самарцев І.Г. Євреї в Україні (XIX – початок XX століття): історико-економічний аналіз // Віче. 1993. № 11. С. 15–22.
65. Свистович С.М. Громадські об'єднання національних меншин України в період НЕПу: історико-правовий аналіз питання // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 88–95.
66. Турков В.В. Діяльність органів державної влади УРСР щодо переселення та влаштування єврейського населення України в 20-х рр. XX ст. // Сумська старовина. 2002. № 10. С. 82–87.
67. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. 1994. № 2. С. 66–75.
68. Чеботарева В.Г. Социальные противоречия национальной политики в Крымской АССР в 1920 годы // Вопросы истории. 2006. № 12. С. 23–43.
69. Черкаський А.В. До питання про етносоціальний склад населення Півдня України у 20-ті роки XX ст. // Український історичний журнал. 1993. №11–12. С. 87–91.

70. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20–30 х рр. // Український історичний журнал. 1990. №1. С. 51–64.
71. Чирко Б.В. Національні меншості в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). Київ: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.
72. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр. (огляд документів ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. 1990. №1. С. 28–33.
73. Чирко Б.В. Робота парторганізації з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // Український історичний журнал. 1988. №6. С. 68–77.
74. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років. Київ: Основи, 1993. 240 с.
75. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 3. С. 128–142.
76. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ: Тетра, 2000. 550 с.
77. Шитюк М.М. Південноукраїнське селянство (кінець 20-х – перша половина 40-х років ХХ століття). Миколаїв: Вид-во П. П. Шанрай, 2010. 284 с.
78. Якубова Л.Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УССР (1921–1924 рр.) // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 173–186.
79. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 188 с.
80. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 22–36.
81. Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Ін-т історії НАН України, 2011. 339 с.
82. Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 456 с.